

1362c 301

1-Корпус Библиотека
Министерства
Уч.



С. ГУЛОМОВ, Л. В. ПЕРЕГУДОВ

**ФАН ВА ТЕХНИКАДА
ИСТЕМАВИЙ ЁНДАШИШ
АСОСЛАРИ**

"МОЛИЯ"

18-98-112



72
F-94

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

С. С. ФУЛОМОВ, Л. В. ПЕРЕГУДОВ

**ФАН ВА ТЕХНИКАДА
СИСТЕМАВИЙ ЁНДАШИШ
АСОСЛАРИ**

*Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан
ўқув қўлланма сифатида тавсия этилган*

ТОШКЕНТ – «МОЛИЯ» – 2002

БИБЛИОТЕКА
Бух. ТИП и ЛП
№ 8/2678

УДК 517; 624.072.22

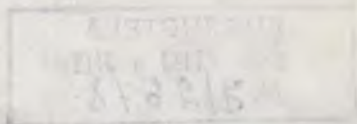
С. С. Фуломов, Л. В. Перегудов. Фан ва техникада системавий ёндашиш асослари. Т.: «Молия» нашриёти, 2002. 116 бет.

Қўлланмада системавийликнинг асосий тушунмалари — тасниф, моделлар, система чегаралари, шунингдек уларни тадқиқ этиш методологияси берилди. Системавий ёндашиш асосида техника объектларини лойиҳалаш: лойиҳалаш тамойиллари ва жиҳатлари, техника объектининг конструкциявий тамойиллари, ишлаб чиқариш талаблари системаси, техника объектларидан фойдаланиш ва уларни тугатиш куриб чиқилди. Бирор қарорга келиш асоси, мақсадни аниқлаш ва муқобилларни ахтариш, танловни самаралилаштириш асослари берилди.

Таълимнинг қуйидаги соҳалари: бизнес ва бошқарув; назарий фанлар; муҳандислик, қайта ишлов бериш ва қурилиш тармоқлари; қишлоқ хўжалиги; хизматлар магистратура талабаларига мўлжалланган.

Тақризчилар: техника фанлари доктори, проф. Қ. Р. Аллаев
техника фанлари доктори, проф. Қ. И. Рўзиев

© Ўзбекистон Республикаси Банк-молия академияси «Молия» нашриёти, 2002 й.



I БОБ. СИСТЕМАВИЙ ЁНДАШИШ МЕТОДОЛОГИЯСИНИНГ АСОСЛАРИ

1.1. Системавийлик ва асосий тушунчалар

Системавийлик — модданинг умумий хоссаси, унинг мавжуд бўлиш шакли, демак, тафаккур билан биргаликда инсон амалиётининг ажралмас хоссаси.

Ишда [22] системавийлик уч асосий турга бўлинади (1.01-чизма):

- *амалий фаолият системавийлиги;*
- *идроклash фаолиятининг системавийлиги;*
- *атроф-муҳит (инсонни қуршаб турган) системавийлиги.*

Буларга системавийликни намоён этишда ўз шакллари мос келади. Бунда системавийликнинг стихияли ва онгли ошиб бо-риши ривожланишнинг шакли сифатида қаралади.

Системавийликнинг асосий белгилари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

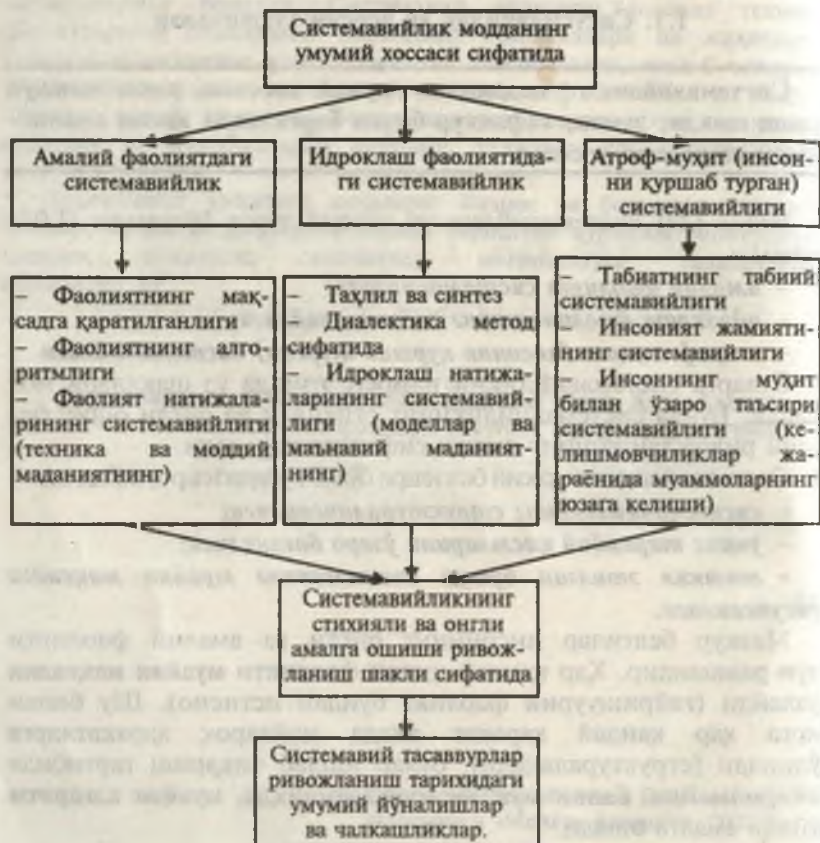
- *системавийликнинг структураланганлиги;*
- *унинг таркибий қисмларини ўзаро боғлиқлиги;*
- *ташқил этилган бутун системанинг муайян мақсадга бўйсунганлиги.*

Мазкур белгилар инсоннинг онгли ва амалий фаолияти учун равшандир. Ҳар қандай инсон фаолияти **муайян мақсадни** кўзлайди (ғайришуурий фаолият бундан истисно). Шу билан бирга ҳар қандай ҳаракат янада майдароқ ҳаракатларга бўлинади (структураланади), булар ишлаб чиқариш тартибида бажарилмайди, балки муайян мунтазамликда, **муайян алгоритм** бўйича амалга ошади.

Ҳар қандай идрок этиш ва амалий фаолиятни алгоритмлаш унн ривожлантиришнинг муҳим омили ҳисобланади.

Алгоритм тушунчаси биринчи бўлиб математика соҳасида юза-га келади (буюк ўзбек олими ал-Хоразмий номи билан боғлиқ) ва

муайян қатъий қоида бўйича татбиқ этилади, уларни тадрижий тарзда бажариш қўйилган масалани (математик) ҳал этишга олиб келади. Ҳозирги вақтда бу тушунча инсоннинг ҳар қандай идроклаш ва амалий фаолиятида кенг қўлланмоқда. У ҳаракат (операция)нинг мажбурий мантиқий тадрижийлиги сақланишини аниглади, улар орасида **ночизмайлашган ҳаракат** ҳам мавжуд бўлиши мумкин. Р. Х. Зарипов таъкидлаганидек [9]:



1.01-чизма. Системавийликнинг асосий турлари

«... ижодий фаолиятнинг аксарият кўпчилик унсурлари инсон томонидан «осон ва содда», «ўйлаб ўтирмасдан», «интуицияга кўра» амалга оширилади, бу аслида муайян алгоритмлаштирилади»

ётган қонуниятларни ғайришуурий амалга оширилиши, англаб етилмаган, лекин объектив мавжуд бўлган ва шаклланаётган ўзгариш ва дид мезонларининг рўёбга чиқиши ҳисобланади».

Алгоритмлаш масаласи бўйича қуйидагиларни таъкидлаш жоиздир:

- ҳар қандай идроклаш ва амалий фаолият алгоритмланади;
- мавжуд фаолиятнинг алгоритми ҳам ҳамма вақт идрокланавермайди (транспорт ҳайдовчисининг йўлдаги вазият ўзгаришига зид муносабати ва б.);
- фаолиятнинг қонундорлиги натижасида муваффақиятсизликнинг эҳтимоли бўлган сабабини алгоритмнинг такомилига етмаганлигидан излаш лозим.

Идроклаш ва амалий фаолиятнинг муваффақияти, унинг системавийлик даражаси қанча юқори бўлса, шунчалик аниқ бўлади; системавийликдаги камчилик муваффақиятсизлик келтиради.

Системавийликнинг даражаси ва уларнинг инсон фаолиятининг муҳим амалий соҳаси — ишлаб чиқаришдаги муваффақиятга таъсирини кўриб чиқамиз. Унда асосий талаблардан бири бўлиб, ишлаб чиқариш самарадорлиги ва ишлаб чиқарилаётган маҳсулот сифатини ошириш ҳисобланади. Системавийликнинг охириги даражаси механизациялаштириш билан боғлиқ. У таъкидланган талаблар бўйича табиий ҳадга эга, чунки система механизмларининг иши инсон — жисмоний чекланган имкониятларга эга кичик система томонидан бошқарилади (акс муносабат тезлиги, кузатишнинг тўғрилиги ва ҳ.к.).

Системавийликнинг нисбатан юқори даражаси автоматлаштириш билан боғлиқ бўлиб, бу инсоннинг ишлаб чиқариш тизимида иштирокини истисно этади. Мазкур ҳолда системани автоматлар бошқаради, улар инсонга нисбатан юқори имкониятларга эгадир. Аммо автомат баъзи (ушбу сўзнинг математик маъносидаги) алгоритмларни амалга оширади холос ва алгоритмда кўзда тутилмаган вазиятларга акс муносабат билдирмайди. Шунинг учун автоматлаштиришда курсатилган талаблар бўйича ва қўплаб амалий ҳаракатларнинг тўлиқ формаллаштиришнинг мумкин эмаслиги билан боғлиқ таъкидланган талаблар бўйича табиий ҳад мавжуд.

Системавийликнинг кейинги босқичида, яъни **кибернетика** билан боғлиқ босқичида инсон яна системага қайтади ва айнан уша формаллаштиришга бўйсунмайдиган умумий алгоритмлардаги операцияларни бажаради. Масалан, қўп ўлчовли ва беҳад миқдордаги вариантларни эксперт баҳолаш ёки таққослаш, бошқарув қарорларини қабул қилиш, масъулиятни ўз зиммасига олиш. Алгоритмларнинг формаллаштирилган операцияларига келсак, уларни автоматлар ва ЭХМ бажаради. Мазкур таъминот асосан автомат системадан фарқли ўлароқ **автоматлаштирилган** системалар бошқаруви тузилади. Буларда **инсоннинг табиий тафаккуридан** оқилона фойдаланилади. Шуни таъкидлаш жоизки, кибернетикалаштириш имконияти жуда кенг ва улар «**сунъий тафаккур**» тузиш ва ундан фойдаланиш билан боғлиқ.

Резюме. Инсон фаолиятининг системавийлиги табиийлиги системавий тушунча назарияси ва системавий ёндашишликнинг юзага келиши ҳамда ривожланишининг асоси ҳисобланади. Инсоннинг ҳар қандай фаолияти муваффақиятли кечиши муайян даражада унинг системавийлик даражасини ошириш билан боғлиқ. Идроклаш ва амалий фаолият ривожланишининг муҳим омили бўлиб, мазкур фаолиятни алгоритмлаш ҳисобланади.

1.2. Системани таснифлаш

Система — муайян яхлит тузилма, бирликдан иборат, бири бири билан қонунят асосида боғланган унсурлар (нарсалар, ҳодисалар, қарашлар, билимлар ва ҳ.к.) мажмуи.

Системаларнинг келиб чиқиш бўйича барча ранг-барангликлари уч синфга бўлинади (1.02- чизма): **табиий, сунъий ва аралаш тизимлар**, булар ҳам ўз навбатида кичик синфларга бўлинади. Барча синфлар учун кичик синфлар даражасида тўлиқ эмаслик хос, бу системаларнинг етарлича ўрганилмаганлиги ёки улар ривожининг такомилга етмаганлиги билан боғлиқ. Хусусан, сунъий системалар синфининг тўлиқ эмаслиги сунъий тафаккур системасининг ривожланиши ҳали такомилга етмаганлиги билан боғлиқдир.

Шуни таъкидлаш жоизки, аралаш системалар қўйи синфининг зарурий унсурлари бўлиб тирик организмлар ёки инсонлар ҳисобланади. Масалан, эргономик тизимларга **инсон**

оператор киради, биотехникавийга — тирик организмлар, ташкилийга — инсонлар жамоаси ва ҳ.к. киради.

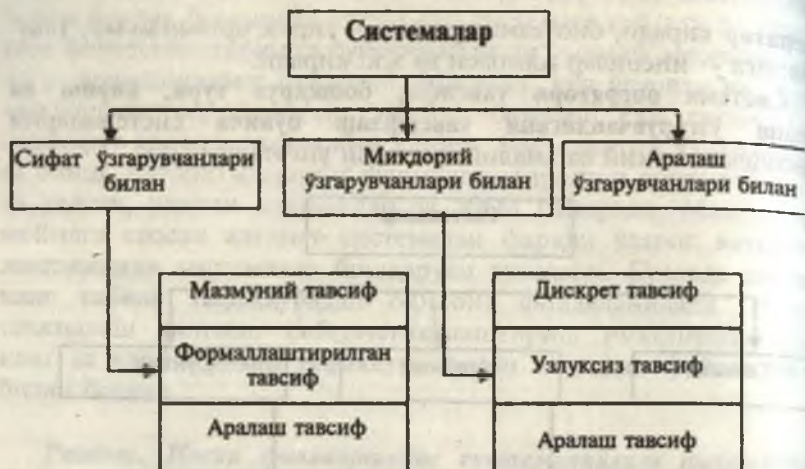
Система оператори тавсифи, бошқарув тури, кириш ва чиқиш ўзгарувчанлигини тавсифлаш бўйича системаларни тавсифлаш илмий ва амалий қизиқиш уйғотади [22].



1.02- чизма. Системаларнинг келиб чиқиши бўйича таснифи

Ўзгарувчанларни тавсифлаш улар тавсифига боғлиқ ҳолда системалар куйидаги синфларга бўлинади: **сифат, миқдорий ва аралаш ўзгарувчан** (1.03- чизма). Олдинги икки синф улар ўзгарувчанларини тавсифлашга мутлақо бошқача ёндашишни талаб этади. Учинчи синф система ҳам сифат, ҳам миқдорий ўзгарувчанларга эга.

Сифат ўзгарувчанлари, одатда табиий тил воситасида тавсифланади. Бир қатор ҳолларда анча чуқур формаллаштиришга йўл қўйилади. **Миқдорий ўзгарувчанлар** дискрет ва узлуксиз математик усулларда тавсифланади.



1.03- чизма. Ўзгарувчанлар тавсифи бўйича система таснифи

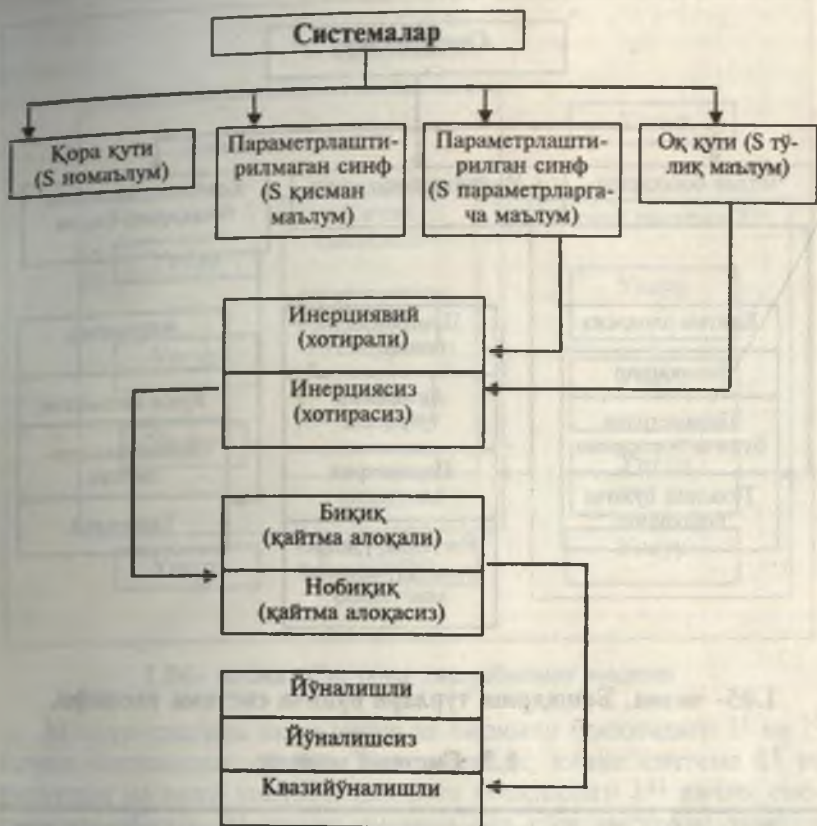
S оператор ўзига хосликлари бўйича, яъни кириш ва чиқиш ўзгарувчанлари ўртасидаги алоқа тури бўйича системалар тўрт синфга бўлинади (1.04- чизма):

- қора қути (*S* номаълум);
- параметрлаштирилмаган синф (*S* қисман маълум);
- параметрлаштирилган синф (*S* параметрларгача маълум);
- оқ қути (*S* тўлиқ маълум).

Келтирилган синфлар **S** оператори маълумлик даражасига кўра фарқланади.

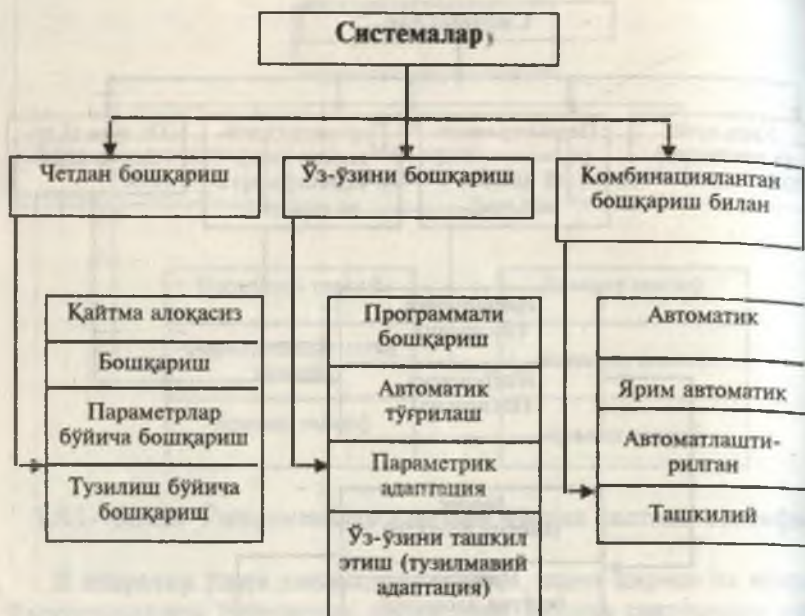
Тизимни **S** оператори маълумлиги даражаси бўйича кейинги босқичи параметрлаштирилган синф ва оқ қути учун келтирилган. Қора қутини яна таснифлашга ҳожат йўқ. Параметрлаштирилмаган синфлар таснифи эса мавжуд информация турига боғлиқ.

Тизимни бошқариш турига кўра таснифи 1.05- чизмада келтирилди. Бошқариш усулига боғлиқ ҳолда у четдан бошқариш, ўз-ўзини бошқариш ва комбинацияланган бошқаришга бўлинади. Бу синфлардан ҳар бирига муайян қуйи синфлар (иккинчи босқич) тааллуқли.



1.04- чизма. S оператор маълумлик даражаси бўйича системалар таснифи

Резюме. Системанинг барча хиллари турли жиҳатлар бўйича таснифланади: уларнинг келиб чиқиши бўйича, ўзгарувчанларнинг тавсифи бўйича, оператор маълумлик даражаси бўйича, бошқариш тури бўйича ва ҳ.к. Бу таснифлар кўриб чиқилаётган кўп-қўшмаларнинг оддий модели сифатида намоён бўлади.



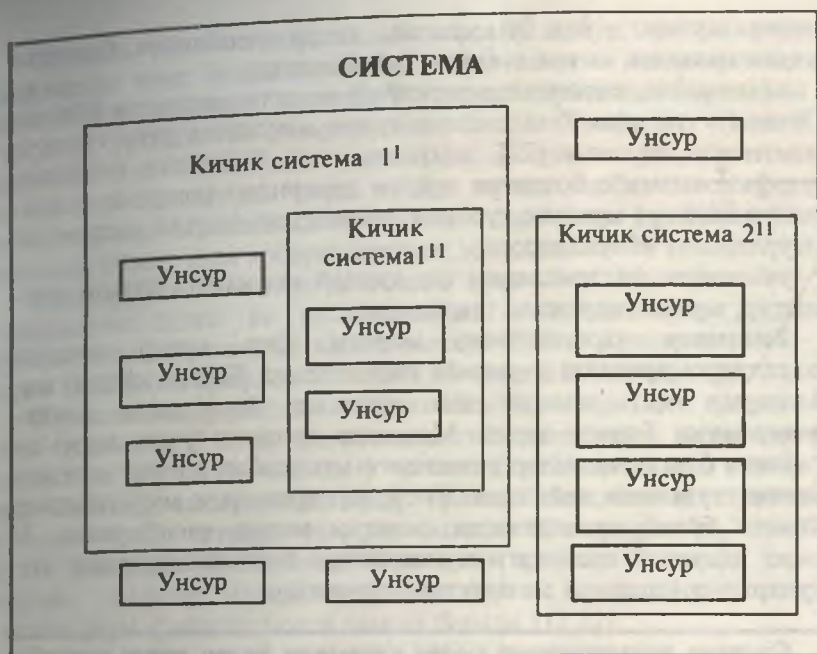
1.05- чизма. Бошқариш турлари бўйича система таснифи.

1.3. Система модели

Тузилиш — бирор нарсанинг, масалан, системаларнинг таркибий қисмлари ўзаро жойлашуви ва алоқаси.

Ҳар қандай система **яхлитлиги** ва **айримлиги** билан тавсифланади, булар ташқи хусусият сифатида намоён бўлади. Системанинг ички хусусияти бир жинсли эмас, у турли таркибий қисмларга эга бўлади. Системанинг ажралмас қисмлари деб **унсурларга** айтилади, бирдан ортиқ унсурдан иборат қисмлари эса **кичик система** деб аталади. Табақаланиш бўйича кичик системалар турли босқичларга ажралади.

Кичик системалар ва унсурлар, система шулардан ташкил топади, **система таркибининг модели** деб тасвирланади. Шундай модел намунаси 1.06- чизмада келтирилди:



1.06- чизма. Система таркибининг модели

Мазкур система икки унсур ва биринчи босқичдаги 1^1 ва 2^1 кичик системадан иборат. Ўз навбатида, кичик система 1^1 уч унсурдан ва икки унсурли иккинчи босқичдаги 1^{11} кичик системадан иборат, 2^1 кичик система эса тўрт унсурдан ташкил топган.

Тизимлар таркибининг модели тизим қандай қисмлар (кичик система ва унсурлар)дан иборатлигини белгилайди.

Тизимлар таркиби моделини тузиш умуман мураккаб масала ҳисобланади. Масалан, мутахассислар айни бир тизимни бир неча таркибий, бир-биридан фарқ қилувчи, баъзан ҳатто сезиларли даражада фарқланувчи бир қанча моделлардан иборат қилиб тузишлари мумкин. Ҳаттоки айни бир мутахассиснинг ўзи ҳам турли шароитларда таркибнинг турлича моделларини тузиши мумкин. Бу ҳол қуйидагича изоҳланади:

биринчидан, унсурлилиқ тушунчасини нуқтаи назарларга боғлиқ ҳолда турлича белгилаш мумкин. Бир нуқтаи назардан

системаларнинг у ёки бу қисмлари унсур ҳисобланса, бошқача нуқтаи назардан кичик система ҳисобланади;

иккинчидан, системалар таркибий модели мақсадли бўлади. Шунинг учун айтиб бериш бир система турли мақсадлар учун турлича ажратилади. Масалан [22], завод директор, бухгалтер, ёнғиндан муҳофаза хизмати бошлиғи нуқтаи назаридан (мақсадлар турлилиги аёндир) мутлақо турлича қисмлардан (кичик система ва унсурлардан) иборатдир;

учинчидан, системаларни ҳар қандай қисмларга бўлиш нисбийдир, муайян даражада шартлидир.

Тизимлар таркибининг модели бир қатор амалий мақсадларга эришиш учунгина қифоялидир. Бошқа қўллаб-қўллашларни ҳал этишда яна қисмлар ўртасидаги алоқамуносабатни билиш зарур. Мақсадга эришиш учун зарур ва етарлича бўлган қисмлар ўртасидаги муносабатларнинг мажмуи система тузилиши дейилади. Унсурлар орасидаги муносабатлар рўйхати бўлиб ҳулосаланган, мавҳум модел ҳисобланади. У фақат унсурлар орасидаги муносабатни белгилайди, аммо унсурларнинг ўзларини зинҳор тавсифламайди.

Система тузилишининг модел қисмлари билан унинг таркиби ўртасидаги муносабат (алоқа)ни акс эттиради.

Системанинг таркибий модели ва тузилиш модели биргаликда яна битта моделни — тизимларнинг тузилиш тарзини ташкил этади. Унда системаларнинг барча қисми, система ичидаги қисмлараро барча алоқани ва муайян қисмларнинг атроф-муҳит, яъни системаларнинг кириш ва чиқиши билан алоқасини кўрсатади.

1.07- чизмада системанинг тузилиш тарзи «синхронловчи соат»лар кўрсатилди. Система таркибига уч унсур кириди: вақт кўрсаткичи, индикатор ва вақт эталони. Схема тузилиши 1,2 ва 3 система ички муносабати бўйича аниқланади (кўрсаткич — индикатор, эталон кўрсаткич, эталон индикатор) 4 кириш (ташқаридан энергиянинг келиши) ва 5 (индикаторни тўғрилаш), шунингдек, чиқиш 6 (соатлар кўрсаткичи) муносабатларига кўра аниқланади.

Тузилиш тарзи — бу унинг таркиби ва система ички муносабат (алоқа)лари ва атроф-муҳит мажмуидир.

Система тузилиш тарзини математик тадқиқ қилиш учун **графлар**дан кенг фойдаланилади, уларда система қисмларининг мавжудлиги ва улар орасидаги алоқа, шунингдек қисм ва алоқалар ўртасидаги фарқлар белгиланади. Графнинг **чўққиси** қисмнинг эркин табиатини белгилайди, **қобирға** эса улар орасидаги алоқани билдиради. Чўққи чулғам тарзида, қобирға эса тўғри чизик тарзида берилади (1.08- чизма). Агар чўққи ўзи билан ўзи туташган бўлса, унда қобирға **сиртмоқ** дейилади.

Граф мўлжалланмаган дейилади, агар алоқа йўналиши белгиланмаган бўлса ва мўлжалланган дейилади, агар алоқа йўналишини кўрсатувчи чизик мавжуд бўлса. Турли тузилишларга тааллуқли графлар мисоли 1.09- чизмада келтирилди.

Йўналишли, дарахтсимон (поғонали) ва матрицали тузилиш (1.09- чизма, а, б, в) кўпинча ташкилий тизимларда, тармоқ тузилмалари эса (1.09- чизма, г) — техникавий алоқаларда учрайди. Система назариясида [22] қайтма алоқали тузилмалар алоҳида ўрин тутди, улар графларда йўналтирилган ҳалқа йўлга ўхшайди. Тузилмавий тарзларни графлар ёрдамида тасвирлаш графлар назариясидан системани математик тадқиқ қилиш учун фойдаланишга имкон беради [17,22].

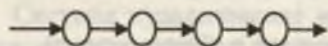


1.07- чизма. Системанинг тузилиш тарзи «синхронловчи соат»:
1, 2 ва 3 — система ичидаги муносабат (алоқа)лар;
4 ва 5 — кириш; 6 — чиқиш.

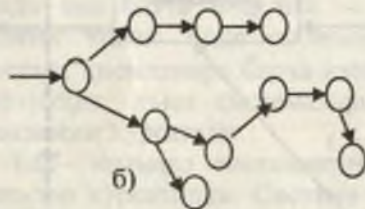


1.08- чизма. Граф мисоли.

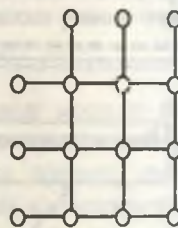
Резюме. Системанинг тузилиш тарзи энг муфассал ва тўлиқ модели ҳисобланади. У ўзида системанинг таркибий модели ва тузилиш моделини муҷассамлаштиради (1.10-чизма).



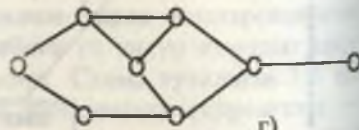
а)



б)



в)



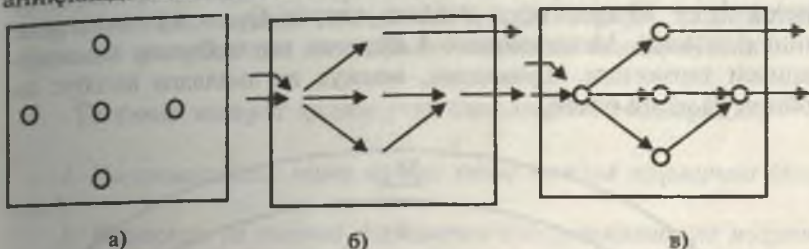
г)

1.09- чизма. Турли тузилмалар графлари: а) чизиқли тузилма; б) дарахтсимон тузилма; в) матрицавий тузилма; г) тармоқли тузилма

1.4. Система чегаралари

Система чегаралари — системанинг ўзини ва атроф-муҳитга ажратувчи вазиятни фазодаги тавсифий сатҳи.

Модел ишлаб чиқишда ҳал этиладиган асосий масалалардан бири система чегарасини аниқлашдир. Бу масала қоидага кўра сифатга тааллуқли бўлиб, унсурлар ва улар хоссалари ўртасидаги алоқани ўрганишга асосланади. Чегарани аниқлашда икки хил хатога йўл қўйиш мумкин.



1.10- чизма. Система моделлари: а) таркиб модели;
б) тузилма модели; в) тузилмавий тарз.

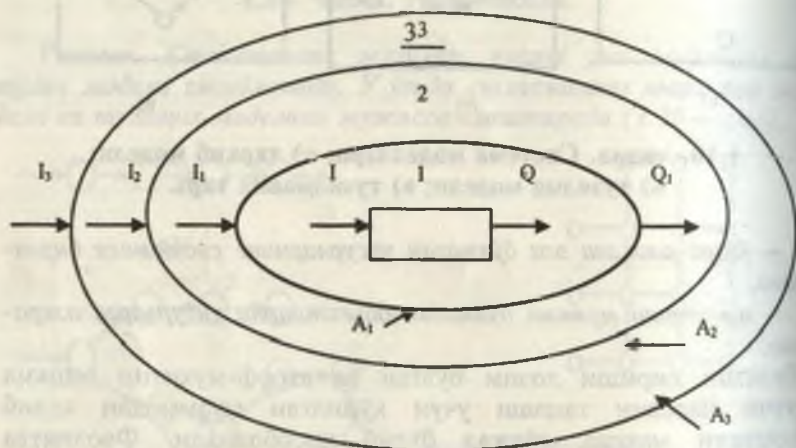
- ўзаро алоқага эга бўлмаган унсурларнинг системага бирлашиши;
- ажратиш мумкин бўлмаган объектларни унсурларга ажратиши.

Тизимга кириши лозим бўлган ва атроф-муҳитни ташкил этувчи нарсани танлаш учун қўйилган муаммодан келиб чиқадиган мақсад мўлжал бўлиб ҳисобланади. Фаолиятда бўлиш учун зарур бўлган ва системада қўйилган мақсадга эришишни таъминловчи унсурларнинг сўнгги миқдори системага киритилади. Шулардан келиб чиқиб система (тадқиқот учун тузиладиган) ва атроф-муҳит ўртасидаги чегарани аниқлаш мумкин. Масалан [40], система сифатидаги транспорт машинаси учун эксплуатация нуқтаи назаридан ташқи муҳит бўлиб йўл ва иқлим шароити ҳисобланади, ишлаб чиқариш нуқтаи назаридан эса — ишлаб чиқариш шароити.

Шуни таъкидлаш ўринлики, табиий системалар муайян муҳит қуршовида шунчаки мавжуд бўлибгина қолмайди, балки ана шу муҳит туфайлигина мавжуд бўлади. Сунъий системалар-

га келсак, бунда уларни тузиш ва қўллашдаги муваффақият атроф-муҳит билан уйғунлашувида белгиланади. Масалан, транспорт машинаси конструкциясининг самарадорлиги атроф-муҳит (йўл шароити, иқлим шароити ва ҳ.к.)га мос келувчи шароитларда унинг ишлаш самарадорлиги билан ўлчанади.

Система чегараси маълум маънода қуриш ва тадқиқ этиш объектини белгилайди. Уларни белгилашда ҳал этилаётган масалани ҳисобга олиш зарур. Масалан [7], тааллуқлилиги I ва Q бўлган лойиҳаланаётган автобус (1.11- чизма) транспорт воситалари мажмуи нуқтаи назаридан ва миллий йўлларнинг ўзига хосликларига мувофиқ A чегарасига эга бўлган мегакомплекс I га киради. Бунда кириш I_1 — йўловчиларни ташиш, чиқиш Q_1 — йўловчилар ташиш натижаси. Мегакомплекс I йўловчи автомобиллар коммуникация тармоғини, шунингдек, мавжуд ва амалдаги автобус саройини ўз ичига олади.



1.11- чизма. Системанинг ранжировкаланган чегара модели.

Бироқ, йўловчи ташувчи автомобил коммуникация тармоғи йўловчилар ва товарлар ташиш учун мўлжалланган автомобил коммуникациялари умумий тармоғининг қисми бўлса, унда масала кенгайтирилиши мумкин. Бундай ҳолда мегакомплекс I A_2 чегарага эга мегакомплекс 2 нинг қисмига айланади. Бунда кириш I_2 — йўловчилар ва товарлар ташиш, чиқиш Q_2 — ана шу ташишлар натижаси.

Агар ташиш масаласи мамлакат миқёсида кўриб чиқилса, унда A_3 чегарали мегакомплекс 3 га ўтиш зарур. Бу мегакомплекс барча турдаги (ердаги, сувдаги ва ҳаводаги) транспортларни тегишли алоқалар билан ўз ичига олади. Мазкур ҳолда кириш I_3 — йўловчи ва юкларни транспортнинг барча турларида ташиш, чиқиш Q_3 — ана шу ташишлар натижаси.

Ҳал этилаётган масала кенгайиши билан система чегараси ҳам кенгайди.

Резюме. Система чегарасини аниқлаш унинг моделини ишлаб чиқиш ва системавий таҳлилда муҳим вазифа ҳисобланади. Система чегараси ҳал этилаётган масалага боғлиқ бўлади.

Ўз-ўзини назорат қилиш учун саволлар ва топшириқлар

1. Системавийлик нима ва сиз унинг қандай турларини биласиз?
2. Идроклаш ва амалий фаолиятни алгоритмлашнинг моҳияти нимада?
3. Системани унинг келиб чиқиши, ўзгарувчиларнинг таснифи, операторга S нинг маълумлик даражаси, бошқариш тури бўйича таснифлашни тушунтиринг.
4. Система таркиби ва тузилишининг модели нима?
5. Система тархининг тузилиши нима? Бунга мисоллар келтиринг.
6. Графлар нима ва улардан система тузилиш тархини ифодалаш учун қандай фойдаланилади?
7. «Система чегараси» тушунчасини ифода этинг.

... , тадқиқ
... ги модел-
... ма модели ва
... Дундай савол
... моделни олиш ке-

II БОБ. СИСТЕМАНИ ТАДҚИҚ ЭТИШ МЕТОДОЛОГИЯСИ

2.1. Система тадқиқотларида таҳлил ва синтез

Системани тадқиқ этиш учун билишнинг аналитик ва синтетик усуллари — **таҳлил ва синтез** кенг қўлланилади. **Таҳлил** усулининг моҳияти тадқиқот объектини таркибий қисмларга фикран ёки амалда бўлишдан иборатдир. Мазкур ҳолда объектнинг айрим элементларининг моҳияти, уларнинг алоқаси ва ўзаро таъсири ўрганилади. Таҳлилдан фарқли ўлароқ **синтез** усули объектни идроклаш, ягона бутунликни тадқиқи, унинг қисмларининг ўзаро алоқалари бирлигидан иборатдир.

Таҳлил ва синтез усуллари ўзаро боғлиқ ва бир-бирини тўлдиради.

Системани қисмларга ажратиб таҳлил қилишда кўпинча унинг хоссаси йўқолибгина қолмай (қисмларга ажратилган автомобил юрмайди), балки система қисмларининг жиддий хусусиятлари ҳам йўқолади (автомобилдан ажратилган рул бошқармайди). Таҳлил фақат система тузилишини ва у қандай ишлашини белгилайди, **лекин нима учун у шундай қилишини** аниқлашга имкон бермайди. Бу саволга билишнинг синтетик усули жавоб беради. У вазифани белгилайди, система тузилишини эмас.

Аналитик усул яхши натижаларга олиб келади, қачонки системани бир-бирига боғлиқ бўлмаган қисмларга ажратиш мумкин бўлса, яъни **суперпозиция тамойилига** амал қилинса. Бу ҳолда системанинг қисмларини алоҳида кўриб чиқиш бўйича уларнинг умумий самарага қўшадиган улуши ҳақида тўғри тасаввурга эга бўлиш мумкин. Аммо бундай ҳолат камдан-кам учрайди. Кўпинча ҳар бир қисмнинг умумсистема самарасидаги улуши бошқа қисмлар улушига боғлиқ бўлади. Шунинг учун система қисмларининг энг яхши ишлашида умумий самара энг юқори бўлмайди.

Системани тадқиқ этишда аналитик усул синтез билан тўддирилади, синтетик усул эса таҳлил билан.

Таҳлил ва синтез анча оддий операцияларни — тегишлича **декомпозиция ва агрегатлаштиришни** ўз ичига олади. Декомпозицияда яхлит қисмларга ажратилади, агрегатлаштиришда эса қисмлар яхлит қилиб бирлаштирилади. Бу операцияларни ўз навбатида алгоритмлаш мумкин. Буни қуйида кўриб ўтамиз.

Яхлитни қисмларга декомпозиция қилишда система кичик системаларга, мақсад — кичик мақсадларга, масала — кичик масалаларга ажратилади. Бу жараён яхлитнинг мураккаблигига боғлиқ равишда яна такрорланиши мумкин, бу **дарахтсимон (поғонали) тузилмага** олиб келади.

2.2. Система модели декомпозиция асоси сифатида. Декомпозиция алгоритми

Системани ҳар қандай декомпозиция қилиш асоси бўлиб, унинг модели ҳисобланади.

Чунки тадқиқот объекти, қоидага кўра, мураккаб, кучсиз тузилган ва ёмон формаллаштирилган декомпозицияни **эксперт** амалга оширади. Натижада улар тузган дарахтсимон тузилма сифати унинг ваколатлилиги ва қўлланаётган декомпозиция усули даражасига боғлиқ бўлади. Эксперт одатда яхлитни қисмларга осон ажратади, лекин, қоидага кўра, таклиф этилаётган қисмлар жамламасининг **тулиқ ва ортиқча эмаслигини** исботлашда қийинчиликка дуч келади. Яхлитни декомпозициялашдаги қисмлар сони асос сифатида олинган модел таркибидаги унсурлар қанча бўлса шунчани ташкил этади. Декомпозициянинг тулақонлилигига келсак, у **модел тугалланганлигига** боғлиқ.

Декомпозиция — яхлитни қарашлилик, тегишлилик аломатларини сақлаган ҳолда қисмларга ажратиш.

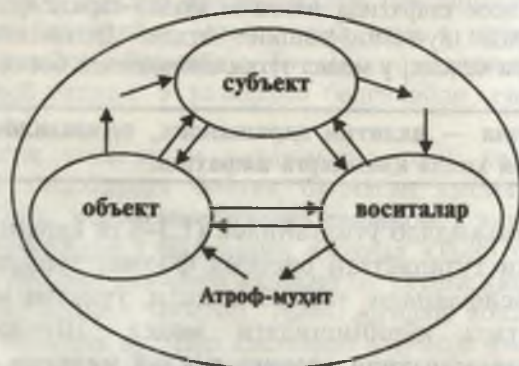
Юқорида таъкидлаб ўтилганидек (1.3-§ га қаранг), тадқиқ этилаётган ёки тузилаётган система формал турдаги моделлар билан тавсифланади: таркиб модели, тузилма модели ва тузилмавий тарз кўринишидаги модел. Шундай савол туғилади — **декомпозиция асосига қандай моделни олиш керак?**

Декомпозиция асоси бўлиб, кўрилатган системанинг факт аниқ, мазмунли модели хизмат қилиши мумкин. Бу модел танланган формал моделдан унинг мазмунини тўлдириш йўли билан олинади. У формал модел «тарзида» қурилиши мумкин, лекин у билан айнан эмас. Бунда декомпозициянинг тўлақонлиги формал моделнинг тўлақонлилигига боғлиқ бўлган асос модел тўлақонлиги билан белгиланади.

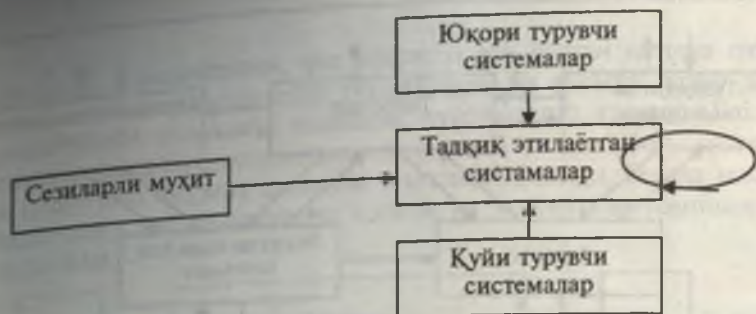
Тўлақонли формал моделга маркс чизмаси меҳнат жараёнини таҳлил қилиш учун қўлланилатган ҳар қандай инсон фаолияти [22] мисол бўла олади.

Тўлақонли формал моделнинг яна бир мисоли бўлиб 2.02-чизмада берилган ташкилий системанинг кириш шакли ҳисобланади. Бунда исталган бир унсурни ажратиб олиш уни тўлақонлидан маҳрум этади.

Қуйидаги мисол тўлақонли формал моделга тааллуқли бўлиб, маҳсулотнинг яроқлилиқ муддати модели ҳисобланади. У 2.03- чизмада келтирилган бўлиб, 5 босқични (тадқиқ этиш ва лойиҳалаш; тайёрлаш; муомалага чиқариш ва сотиш; фойдаланиш ёки истеъмол қилиш; тугатиш), атроф-муҳит ва улар ўртасидаги алоқалар мажмуини ўз ичига олади. Бироқ бу модел муайян ҳолларда (яроқлилиқ даври босқичлари бўйича) кам фойдали ҳисобланади, чунки у ҳаддан ташқари умумийдир. Шунинг учун яроқлилиқ даврини босқичлар бўйича кўриб чиқишда анча муфассал моделдан фойдаланиш лозим.



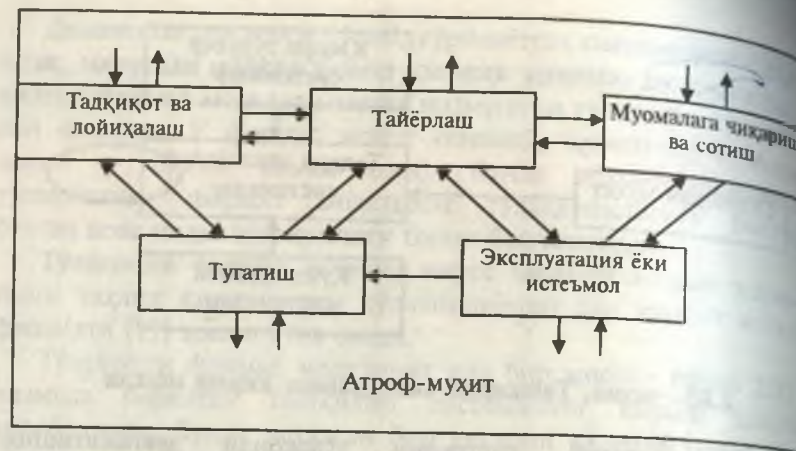
2.01- чизма. Инсон фаолиятининг умумий чизмиси



2.02- чизма. Ташкилий системанинг кириш шакли

Шундай қилиб, системани тўлақонли декомпозиция қилишнинг зарурий шартларидан бўлиб, унинг формал моделини тўлақонлиги ҳисобланади. Бироқ бу шартлар етарли эмас. Оқибат натижада ҳаммаси **мазмунли модел тўлақонлигига** боғлиқдир. Шунинг учун мазмунли модел тўлақонлиги ва кенгайтириш имкониятини сақлаш учун “барча қолганлар” таркибий қисмларини тизим унсурларининг рўйхати яқунлаши зарур. Унинг мавжудлиги экспертга доимо нима мумкин, у қандайдир муҳим нимани ҳисобга олмаганлигини эслатиб туради.

Системани декомпозиция қилиш жараёни **кўп босқичли** бўлиб, юқорида таъкидланганидек, бу дарахтсимон тузилмага олиб келади. Ушбу тузилмага талабнинг **сифат томони** иккита қарама-қарши тамойилга сабаб бўлади [22]: **тўлақонлилиқ** (муаммо иложи борица ҳар томонлама ва батафсил кўриб чиқилиши лозим) ва **соддалик** (дарахт юқори даражада ҳам «энига», ҳам «бўйлама» уйғун бўлиши лозим). Кўрсатилган миқдорий талаблар ўртасидаги мутаносиблик **сифат талабларидан** келиб чиқади: таҳлил қилинаётган мураккаб объектни оқибатда оддий объектлар мажмуига келтириш, агар бунинг иложи бўлмаса, унда бартараф этиб бўлмайдиган мураккабликнинг аниқ сабабларини аниқлаш лозим (2.04- чизма).



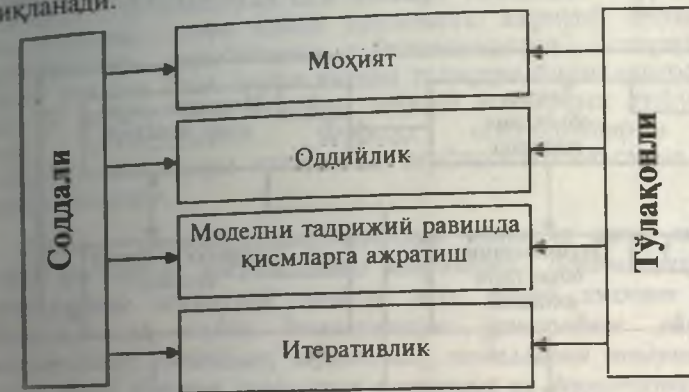
2.03- чизма. Маҳсулот ҳаётининг модели

Соддалик тамойили нуқтаи назаридан дарахтнинг «Энига» бўлган ҳажмини қисқартириш лозим (модел унсурларининг сонига кўра аниқланади), шунинг учун анча уйғун модел — асосни олиш керак, иккинчи томондан *тўлақонлилик тамойили* иложи борича ривожланган, муфассал модел — асос олишни талаб этади. Бундай ҳолда компромисга моҳият тушунчаси ёрдамида эришилади: моделга таҳлил мақсадига нисбатан моҳиятли бўлган компонентлар қўшилади холос. Бу масала экспертлар томонидан ечилади. Унинг ишини енгиллатиш учун декомпозиция алгоритмида модел — асосга тузатиш ва қўшимчалар киритиш имкони кўзда тутилган бўлиши лозим. Биринчи имконият «барча қолганлар»дан иборат компонентдан фойдаланиш йўли билан таъминланади, иккинчиси — модел — асос айрим унсурларини майдалаштириш, қисмларга ажратишдан иборат бўлади.

Соддалик тамойили нуқтаи назаридан дарахт ўлчамини «бўйлама» қисқартириш лозим, яъни декомпозиция тенгламалари сони қисқартирилади. Бироқ *тўлақонлилик тамойили* нуқтаи назаридан декомпозицияни исталганча аниқ тармоқ бўйича унинг тугаши ҳақидаги қарор қабул қилингунгача давом эттириш керак (турли тармоқлар турлича «чуқурлик»даги декомпозицияга эга бўлиши мумкин). Бундай қарор қуйидаги мулоҳазаларга кўра қабул қилинади:

биринчидан, «бўйлама» декомпозиция янада қисмларга бўлишни талаб этмайдиган натижа (кичик система, кичик мақсад, кичик топшириқ ва ҳ.к.) олингандан сўнг, яъни оддий,

тушунарли, таъминланган, ҳал этилиши аён бўлган натижа олинишига олиб келгандан сўнг тўхтатилади. Бу натижа оддий деб аталади (2.04- чизмадаги оддийлик тушунчасига қаранг). Баъзи масалалар (масалан, математик, техникавий ва ҳ.к.) учун оддийлик тушунчаси формал шаклгача аниқлаштирилади, бошқа масалаларда эса у ноформаллигича қолади ва экспертлар томонидан аниқланади.



2.04- чизма. Соддали ва тўлақонлилик декомпозицияси тамойиллари ўртасидаги уйғунлик тархи

иккинчидан, оддий бўлмаган фрагментларида унинг декомпозицияси бошқача, аввал фойдаланилмаган, аввалги моделни *тадрижий равишда қисмларга ажратиш* йўли билан олинган модел — асос бўйича олиб борилади. Чунки янги моҳиятли унсурлар мавжудларини қисмларга ажратиш йўли билан олиниши мумкин, декомпозиция алгоритмига аввал фойдаланилган модел — асосга қайтиш имкони киритилган бўлиши керак. Бунда моделнинг барча унсурларини қайта кўриб чиқишга ҳожат йўқ, фақат янги киритилганларинигина кўриб чиқиш кифоя қилади.

Кўрсатилган алгоритмдаги *итеративлик* турли тармоқларда турли булаклардаги моделлардан фойдаланиш имконини беради, бунда қисмларга қанчалик кўп ажратилса бу шунчалик фойдалидир.

Декомпозиция алгоритмининг йириклаштирилган блок — тархи [22] 2.05- чизмада келтирилган. Алгоритмнинг тегишли блоклари шарҳлар қуйида келтирилди:

1-блок. Таҳлил объектини белгилаш тадқиқотнинг мураккаб муаммоси хусусида гап бораётганда сезиларли даражада диққат-

этиборни талаб этади. Кейинги ҳаракатнинг зарурлиги тўғрилиги таҳлил объектини тўғри танлашга боғлиқдир.

2-блок. Бунда бизнинг ҳаракатимиз нима учун кераклиги аниқланади. Бутун анализ ўтказиш мўлжалланаётган система мақсад қаратилган система сифатида танланади.

3-блок. Мазкур блок формал моделлар мажмуини ва экспортга навбатдаги моделни ўзи танлаши ҳақидаги илтимосдан иборат тавсия этилаётган уларни танлаш қоидаларини ўз ичига олади.



2.05- чизма. Декомпозиция алгоритмининг йириклаштирилган блок-тархи

4-блок. Бунда эксперт томонидан мақсадли системани ва танланган формал моделни ўрганиш асосида декомпозиция бажариладиган мазмуний модел қурилади.

5-10-блок. Бу блокларнинг нимага мўлжалланганлиги декомпозиция алгоритмининг йириклаштирилган блок-тархида яққол кўрсатилган.

11-блок. Бунда дарахт кўринишида таҳлилнинг тугал натижаси шаклланади. Дарахт тармоғининг сунгги фрагменти бўлиб ёки оддий фрагментлар ёки эксперт томонидан мураккаб деб тан олинган, аммо янада қисмларга ажратиб бўлмайдиган фрагментлар ҳисобланади. Декомпозиция алгоритмининг кўриб утилган блок тархи ҳаддан ташқари йириклаштирилган дир. У мазкур алгоритмнинг асосий ғояларини тушунтириш учун мўлжалланган. Формал операцияларни янада аниқлаштириш учун алгоритмда муфассал блок-схема [22]дан фойдаланилади.

Резюме. Декомпозиция мураккаб яхлитни анча майда ва содда қисмларга ажратишдан иборатдир. Декомпозиция учун системанинг мазмуний модели асос бўлиб хизмат қилади. Тулақонли ва содда декомпозиция ўртасидаги уйғунликка моҳиятлилиқ, оддийлик, шунингдек, моделларни тадрижий равишда ошиб боровчи қисмларга ажратиш ва декомпозиция алгоритми итеративлиги тушунчаси ёрдамида эришилинади.

2.3. Системани агрегативлаш ва унинг эмержентлиги

Агрегативлаш — кўплаб унсурларни ягона бутунликка бирлаштириш ва мазкур кўплаб унсурлар муносабатини белгилаш.

Кўплаб унсурлар қандай ҳосил бўлиши ва мазкур кўпчилик ўртасидаги муносабат қандай ўрнатилиши (яъни аниқланиши ёки мажбур этилиши)га боғлиқ равишда агрегатлашнинг беҳад кўп масалалари олинади. Натижада агрегатлар деб номланувчи унсурлар турли мажмуи ҳосил бўлади. Системавий тадқиқотларда оддий агрегатлар бўлиб конфигуратор, агрегатлар-операторлар ва агрегатлар-тузилмалар ҳисобланади.

Конфигуратор-муайян муаммо бўйича системавий тадқиқотлар ўтказиш учун етарли бўлган ўрганилаётган системани тавсифловчи турли тиллар йигиндиси.

Конфигураторларга оид турли мисолларни кўриб чиқамиз.

Радиотехникада [11] битта ва айна шу прибор учун қуйидаги конфигуратордан фойдаланилади: **блок-тарх, принципиал (функционал) тарх, монтаж тархи**. *Блок-тарх* приборни система сифатида, унинг таркибига кирувчи конструктив блоklar таркиби бўйича тавсифлайди. *Принципиал (функционал) тарх*да приборни бошқача қисмларга, масалан, ишлаши учун зарур бўлган муайян функцияни бажарувчи қисмларни ажратишни; ушбу қисмларни бирлаштирувчи алоқа каналлини ва мазкур канал бўйича (стрелка билан кўрсатилади) ахборотни бериш йўналишини назарда тутди. Шу билан бирга приборлар ягона принципиал тархга, аммо турли блок-тархларга ва аксинчасига эга бўлиши мумкин. Ниҳоят, *монтаж тархи* монтаж ўтказиладиган ҳажм қўламига, монтаж қулайлиги ва приборнинг соzлашга яроқлилигига боғлиқ равишда приборни қисмларга ажратиш натижаси ҳисобланади.

Шуни таъкидлаш жоизки, конфигуратордаги асосий нарса тадқиқот объектини таҳлил қилиш конфигураторнинг ҳар бир тилида айрим ҳолда амалга оширилишида эмас (бу ўз-ўзидан тушунарлидир), балки синтез, лойиҳалаштириш, ишлаб чиқариш ва объектни эксплуатация қилиш барча тилларда (конфигураторнинг) баён этиш имкони бўлгандагина мумкиндир.

Уч ўлчамли жисм сиртини конфигураторнинг «ясси» тилларида [22] тавсифлаш техникавий чизмачиликда қабул қилинган учта ортогонал проекциянинг мажмуи ҳисобланади.

Конфигураторнинг бошқа турларида раҳбарлик лавозимига номзодларни муҳокама қилишда фойдаланилади. Ҳар бир даъвогар унинг **касбий, ишбилармонлик ва маънавий сифатлари**. шунингдек, **соғлиғининг аҳволини** ҳисобга олган ҳолда кўриб чиқилади.

Шуни таъкидлаш керакки, конфигуратор олий даражадаги мазмуний модел ҳисобланади. Система турини конфигураторнинг барча тилларида тавсифлаш системани аниқлаш учун синтезлашга, унинг тушунчасини қайд этишга имкон беради. Ҳар қандай модел сингари конфигуратор ҳам мақсадли тавсифга эга, шунинг учун мақсадлар ўзгарганда конфигуратор ҳам ўзгаради. Масалан, юқорида келтирилган мисолда ишлаб чиқариш мақсадларидан ташқари радиоаппаратларни сотиш мақсади ҳам кўзда тутилган бўлса, унда конфигуратор тизимига реклама тилини ҳам қўшиш зарур.

Агрегатлаштиришда ҳал этилаётган масалаларнинг бир қисми бўлиб, ишлаш тўғри келадиган ҳаддан зиёд маълумотлар

мажмуини агрегат-операторга киритиш ҳисобланади. Мазкур ҳолда биринчи ўринга агрегатлаштиришнинг ҳажми камайтиришдан иборат ўзига ҳослиги чиқади (агрегат қисмлари қандайдир яхлит, ягона, айрим қилиб бирлаштирилади).

Агрегатланаётган унсурлар ўртасидаги муқобил муносабатини, яъни синфларни ташкил этишни белгилаш агрегатлаштиришнинг оддий усулидир.

Таснифлаш, умуман, инсон амалиётида ва хусусан системавий тадқиқотларда муҳим ва кўп функцияли ҳодиса ҳисобланади. Бундай ҳолатда у ёки бу муайян унсур қайси синфга тааллуқлилигини аниқлаш муҳим амалий вазифадир.

Агар синфга мансублик *бевосита кузатиш* аломатига эга бўлса, таснифлаш унчалик қийин кечмайди. Бироқ бундай ҳолда таснифнинг ишончилиги ва тўғрилиги масаласи кундаланг бўлади. Масалан [22], бўялган картон булакларини ранглар бўйича йиғиш ҳатто олим руҳшунослар учун ҳам қийин масала, айниқса, бахмал рангни «қизил» ёки «сариқ» рангга қиёслаш керакми, агар улар ўртасида бошқача синфга мансублар бўлмаса?

Агар синфга мансублик белгиси *бевосита кузатилмайдиган* бўлса таснифлаш мураккаблиги кескин равишда ошади ва *билвосита белгилар агрегати* сифатида намоён бўлади. Бу ҳолни анамнеза натижалари, яъни турмуш шароити ҳақидаги маълумотлар, шунингдек касалликнинг беморнинг ўзига ёки унинг яқинларига маълум қилинган бошланиши ва ривожланиши натижалари бўйича ташхислашда кўриш мумкин.

Синфларга агрегатлаш самарали ҳисобланади, лекин тривиал процедура деб бўлмайди.

Синтезлаш босқичида айниқса агрегатлашнинг муҳим шакли бўлиб, **агрегат-тузилма** ташкил бўлиши ҳисобланади, унинг моделлари ҳақида 1.3-§ да эслатиб утилган. Бизнинг хоҳишимизга боғлиқ бўлмаган ҳолда исталган мавжуд системада лойиҳаланган алоқа (муносабат)лардан ташқари кўзда тутилмаган қўлаб, аммо битта системага бирлаштирилган унсурлар табиатидан келиб чиқадиган бошқа алоқалар ҳам белгиланади ва «ишлай» бошлайди. Шунинг учун системани лойиҳалашда унинг тузилишини барча мавжуд муносабатларда бериш муҳимдир. Тузилманинг

бошқа муносабатлари ўз-ўзидан, стихияли тарзда содир бўлади. Моҳиятли муносабатлар мажмуига келсак, у система конфигурациялари томонидан аниқланади.

Ҳар қандай системанинг лойиҳаси унинг конфигурациялари тавсифлашнинг қанча тили киритилган бўлса, шунча тузилма нишланмасидан иборат бўлиши лозим.

Барча агрегатлар учун бир умумий хусусият — эмергентлик хосдир. Системанинг мазкур ўзига хослиги шундан иборатки, яхлитнинг хоссаси унинг қисмлари хоссаси мажмуига тенглаштирилмайди.

Қисмларни яхлит қилиб бирлаштиришда қандайдир сифат жиҳатдан янги, яъни янгича сифат юзага келади.

Бу янги сифат системанинг ички яхлитлигининг намоён бўлиши ҳисобланади, яъни яхлит мавжуд бўлар экан, у ҳам мавжуд бўлади. Эмергентлик хоссаси чизмаан тан олинган. Демак, давлат экспертизасига ихтирога бўлган талабномада янгилик патентга лаёқатли деб тан олинади, қачонки маълум унсурларнинг илгари номаълум бўлган бирлашмаси янги фойдаланиш хусусиятларни юзага чиқарса.

Резюме. Агрегатлашнинг, яъни кўплаб унсурларнинг ягона яхлитликка бирлаштиришнинг ва мазкур кўплаб унсурлар муносабатларини белгилашнинг турли шакллари мавжуд. Агрегатларнинг қуйидаги турлари энг кўп тарқалгандир: конфигурация (системани тавсифлаш тилларининг мажмуи), агрегат-операторлар (масниф, тартиблаштириш ва ҳ.к.) ва агрегат-тузилмалар (конфигурациянинг барча тилларида алоқаларни тавсифлаш). Барча агрегатлар учун битта умумий хосса — эмергентлик хосдир, у система ички яхлитлиги ва агрегатлаш натижаси сифатида намоён бўлади. Қисмларни яхлит қилиб бирлаштиришдан янги хосса юзага чиқади.

2.4. Системавий лойиҳалашда артефакт

Системавий лойиҳалаш — яхлитнинг қисмини яхлит нуқтаи назардан лойиҳалаш.

Системавийдан фарқли ўлароқ уларнинг био- ва ижтимоий муҳитда мавжуд бўлишининг барча имкониятларини ҳисобга олмаган ҳолда артефактлар (сунъий, моддий мужассамалар) конструкциясини тузишга олиб келади. Бундай оқибатлар инсоният жамиятининг мавжуд бўлиши ва ривожланиши учун хавфли, шунинг учун инсон, техномуҳит (турли тоифадаги артефактлар мажмуи), био- ва ижтимоий муҳит яхлит ва мужассам ҳолда қаралиши зарур.

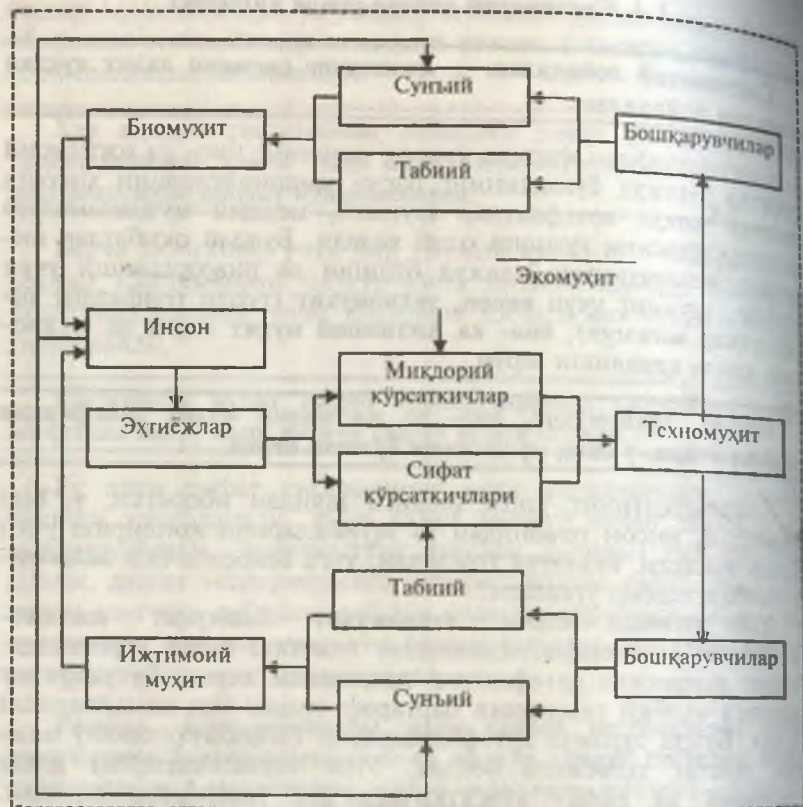
Инсон, техномуҳит, био- ва ижтимоий муҳит экосферани ташкил этади, у ёнқ мужассам бўлиши керак.

Техномуҳитнинг ўзига хослиги шундан иборатки, у, бир томондан, инсон томонидан ўз эҳтиёжларини қондириш учун барпо этилади, иккинчи томондан, унга бевосита ёки билвосита салбий таъсир ўтказди.

2.06- чизмада «Инсон — техномуҳит — биомуҳит — ижтимоий муҳит» мужассам тизимининг тузилиш тархи кўрсатилди. Унинг доирасида артефактлар яратилиши керак. Бу уларнинг инсонга салбий таъсирини бартараф этиши ёки камайтириши зарур. Бунда турлича артефактларнинг (техномуҳитнинг) мажмуи инсон эҳтиёжига боғлиқ. Уни йириклаштирган ҳолда **миқдорий ва сифат кўрсаткичлар** деб тавсифлаш мумкин. Эҳтиёжнинг миқдорий кўрсаткичига демографик омил сезиларли таъсир этади, сифатга эса истеъмолчиларнинг талаб даражаси. Техномуҳит инсонга икки йўл билан таъсир ўтказди: био- ва ижтимоий муҳит орқали. Таъсирнинг бу йўлларида табиий ва сунъий бошқарувчилар мавжуд. Кейингиси инсон томонидан техномуҳитнинг био- ва ижтимоий муҳитга таъсирини бартараф қилиш ва камайтириш учун барпо этилади.

Системавий лойиҳалашнинг асосий қондаси (аксиомаси) шундан иборатки, техномуҳитта фақат жамият ҳаёти шароитларида инсон ривожини таъминловчи восита сифатида қаралиши керак.

Артефакт (сунъий моддий мужассам)ни системавий тушунишда унинг мавжуд бўлишлиги **мумкинлиги** ва **ҳақиқатлигини** ҳисобга олиш керак. Артефактнинг мавжуд бўлиши мумкинли-



2.06- чизма. «Инсон — техномухит — биомухит — ижтимоий мухит» системасининг тузилмавий тархи.

ги талқиқот ва лойиҳалаш, яъни ҳаётӣй цикл биринчи босқичи билан боғлиқдир (2.03- чизмага қаранг). Артефактнинг ҳақиқатда мавжуд бўлиши 3 босқичга бўлинади (2.03- чизмага қаранг):

- тайёрлаш;
- муомалага чиқариш ва сотиш;
- эксплуатация ёки истеъмол;
- тугатиш.

Артефактни системавий тушуниш — бу ҳам қамров гулақонлиги муаммосидир, у қуйидаги масалаларни аниқлаш билан ҳал этилади [7]:

– Амалдаги артефактнинг янгисини барпо этиш ёки уни та-
комиллаштириш зарурати нималар билан изоҳланади?

– У бевосита қандай эҳтиёжни қондиради?

– Амалдаги артефактнинг янгисини тайёрлаш ёки уни тако-
миллаштириш қандай ижтимоий иқтисодий аҳамиятга эга?

– Исталаётган ўзгариш салбий ўзгаришлар — истеъмол зидди
бир вақтда юзага келиши билан боғлиқми?

– Тасодифий салбий ўзгаришлар юзага келиш эҳтимолини ка-
майтирувчи муқобил ечимлар қўрилганми?

– Ижтимоий-техникавий адекватлик мезонлари асосида
қабул қилинган энг самарали ечимларга лойиҳа жавоб бериши
учун лойиҳавий таҳлил етарлича муфассал ва объектив
утказилганми?

– Артефакт яратиш мақсадга мувофиқлик мезонлари
лойиҳалаштиришида қанчалик тўлиқ ҳисобга олинган?

– Артефакт тайёрлаш жараёни зарарли ёндош натижаларни
юзага келтирмайдими?

– Артефактни ташиш ва эксплуатация қилишда юзага кела-
диган ижтимоий-техникавий омиллар қай даражада ҳисобга
олинган?

– Артефактни қўллашнинг барча мумкин бўлган жиҳатлари
бошқача шароитларда лойиҳалашда қабул қилинганларга муноса-
бати ҳисобга олинганми?

– Артефакт тугатилганда унинг деталлари ва қисмларидан
иккиламчи хомашё сифатида фойдаланиш имконияти (қай дара-
жада) кўзда тутилганми?

Саволлар миқдорининг оширилиши қамровнинг тўлақонли
бўлишига кўмаклашади. Артефактдан сўнгги қолдиқларни кўриб
чиқиш билан боғлиқ масалаларга бу айниқса тааллуқлидир.

Юқорида қайд этилган барча босқичларда артефактнинг
мумкин бўлган ва ҳақиқий мавжудлиги ахборотлар, масса ва
энергия айланишида муҳим аҳамиятга сазовор.

**Артефакт мавжуд бўлишлиги учун ахборот, масса ва энер-
гиянинг узлуксиз ҳаракати зарур.**

Ахборот, масса ва энергияни йўқотувсиз ёпиқ айлана рам-
зий бўлиши мумкин. Бироқ, рамзий айлананинг мавжуд
бўлишлик имконияти табиат қонунларига зид келади. Шунинг
учун бунда гап юқорида кўрсатилган йўқотишларнинг энг кам

миқдорга системавий ёндашиш асосида энг кам миқдорга келтириш ҳақида бормоқда.

Ахборот, масса ва энергиянинг амалдаги айланишининг содда-лаштирилган модели 2.07- чизмада келтирилди. Артефактларни барпо қилиш ва уларнинг мавжуд бўлиши ахборот — 1, масса — 2 ва энергия — 3 лардан фойдаланишга тегишли тарзда боғлиқдир. Бунда йўқотишлар ҳам кўзда тутилган:

- ахборот — 4, уни узатиш ёки ахборот манбаини излаш жараёнида йўқотиш натижаси;
- масса — 5, исрофгарчилик натижаси;
- энергия — 6, иссиқлик ва бошқа йўқотишлар оқибати.

Артефактлар ҳаракати натижасида фойдали ахборот оқими — 7 юзага келади, бу ахборот — 1 ҳажмини оширади. Бироқ бунда ахборот — 10 йўқотуви мавжуд, бу ҳужжатлар қониқарсиз ишланганлиги туфайли, ёхуд мазкур ҳужжатлар керакли сақловга тушмаганлиги натижасидир. Умуман олганда ахборотлар жамғармасининг ўсиши кузатилади, 2.07- чизмада штрихлар билан ошиб борувчи диаметрли доирачалар берилган.

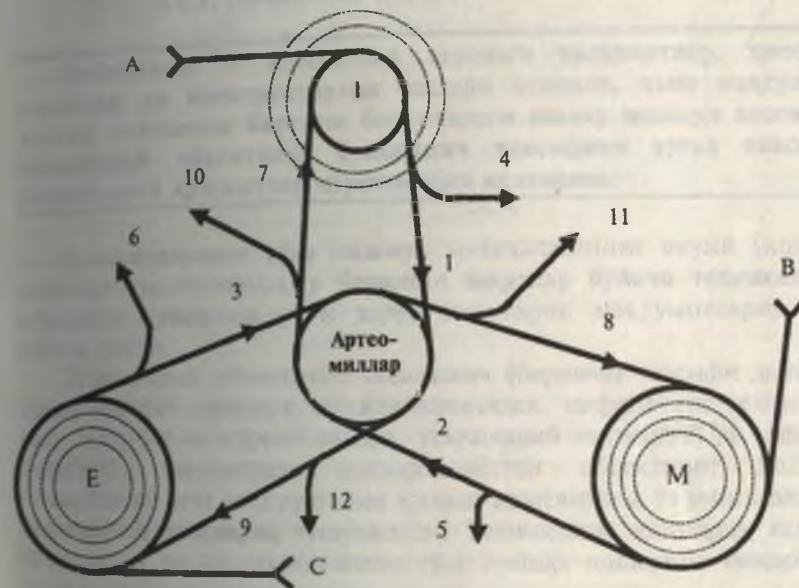
Тараққиёт — ахборот ошиб боришига асосланган, бу туфайли масса ва энергия тежалади.

Масса — 8 нинг аксциркуляция оқими билан (иккиламчи хомашё) масса — 11 нинг сочилувчан оқими мавжуддир. Мазкур ҳолда масса аксциркуляцияси *ресурслар муқимлиги* шартларидан бири ҳисобланади. Бироқ масса — 5 ва 11 сочилувчан оқими натижасида унинг захираси М аста-секин камаяди (2.07- чизмада штрихли доирачалар билан мавжуд ва бўлиши мумкин чекланишлар кўрсатилди). Артефактлар ҳаракати туфайли *энергетик имконият* юзага келади, у энергия — 9 оқими билан тавсифланади, бунга йўқотиш — 12 ҳамроҳлик қилади. Бу йўқотишлар энергия — 6 йўқотишлари билан *энтропияни* оширади, бу энергия ресурсларидан самарали фойдаланиш имкониятларини камайтиради.

Энергия ва массанинг баланси ҳал қилувчи аҳамият касб этади.

Резюме. Техномухитни ташкил этувчи артефактларни системали лойиҳалаш уларнинг био- ва ижтимоий муҳитга, демак, инсонга ҳам таъсирини камайтириш ёки бартараф этиш имконияти беради. Инсон, техномухит, био- ва ижтимоий муҳит эко-

муҳитни ташкил этади, у ёпиқ мужассама бўлиши лозим. Системавий лойиҳалашнинг асосий қондаси (аксиомаси) шундан иборатки, *техномухит* инсон ривожини таъминловчи бир восита сифатида қаралиши лозим. Артефакт ва техномухитнинг яхлит ҳолда мавжуд бўлиши учун ахборот, масса ва энергиянинг узлуксиз ҳаракати (айланиши) зарур. Бу айланишда энергия ва масса баланси ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Мазкур ҳолда гап системавий ёндашиш асосида улар йўқотилишини камайтириш ҳақида бормоқда.



2.07- чизма. Ахборот (I), масса (M) ва энергия (E) ларнинг айланиш модели

Ўз-ўзини назорат қилиш учун саволлар ва топшириқлар

1. Сиз системани тадқиқ этишининг қандай усуллари биласиз? Улар моҳиятини тушунтиринг.
2. Система декомпозицияси нима? Мисоллар келтиринг.
3. Декомпозиция алгоритми блок-тарҳини тушунтиринг.

4. Декомпозиция оддийлиги ва тўлақонлилиги нима ва улар ўртасидаги мувофиқлик тархи қандай?

5. Системани агрегатлаш нима ва сиз қандай агрегатлар биласиз?

6. Система эмержентлиги нима?

7. Системавий лойиҳалаш нима?

8. «Инсон — техномухит — биомухит — ижтимоий муҳит» системаларининг тузилиш тарhini тушунтиринг.

9. Информация, масса ва энергия айланишининг моделини тушунтиринг.



III БОБ. ТЕХНИКАВИЙ ОБЪЕКТЛАРНИ СИСТЕМАВИЙ ЕНДАШИШ АСОСИДА ЛОЙИХАЛАШ

3.1. Лойиҳалашнинг тамойиллари ва аспекти

3.1.1. Лойиҳалаш даражаси ва босқичлари

Лойиҳалаш — мужассама тарздаги тадқиқотлар, ҳисоб-китоблар ва конструкторлик ишлари асосида, яъни маҳсулот ҳаётий циклининг биринчи босқичидаги ишлар мажмуи асосида техникавий объектнинг бошланғич тавсифини тугал тавсиф (техникавий ҳужжатлар кўриниши)га келтириш.

Ҳужжатларнинг тўла мажмуи лойиҳалашнинг якуни (ишчи лойиҳа) ҳисобланади, у берилган шартлар бўйича техникавий объектни тайёрлаш учун зарур ва етарли маълумотларни ўз ичига олади.

Техникавий объектнинг бошланғич (биринчи) тавсифи дейилганда қандай мақсадга мўлжалланганидек, сифатининг техникавий тавсифи ва кўрсаткичлари, техникавий-иқтисодий ва махсус талаблар, шунингдек, лойиҳаланаётган объектнинг ишлаб чиқариш ва уни эксплуатация қилиш шартларини ўз ичига олган техникавий топшириқ тушунилади. Техникавий топшириқ келишилгандан ва тасдиқлангандан сўнг лойиҳа ишларини бажариш учун асос бўлиб ҳисобланади.

Техникавий объектнинг бошланғич ва тугал тавсифи орасида оралиқ тавсиф мавжуд бўлиб, у лойиҳани аста-секин аниқлаш ва уни ишчи ҳужжатларни, тугал тавсифни ишлаб чиқишга яқинлаштиришдан иборат бўлади. Юқорида келтирилган тавсифлар лойиҳалаш жараёнининг лойиҳавий ечими ёки босқич (унсур)лари дейилади. Бунга техникавий таклиф, эскиздаги ва техникавий лойиҳалар киради. Техникавий таклифлар лойиҳаланаётган объектнинг техникавий топшириқларга, унинг амалга оширилиши мумкин бўлган имкониятлар, патент бардошлигининг текшируви ва ҳ.к.ларга мувофиқ техникавий иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқлигидан иборат бўлади.

Техникавий таклиф келишилгандан ва тасдиқлангандан келгусида амалга ошириладиган лойиҳавий ечимларни иш-риш учун асос ҳисобланади.

Эскиз лойиҳа техникавий объектнинг тузилиши ва иш-моили, шунингдек, умумий кўриниши, қандай мақсад мўлжалланганлиги, асосий техникавий-иқтисодий кўрсаткич-ва рақобатбардошлигини белгиловчи **умумий тасаввур** ҳос-қилувчи қатъий конструктив ечимни ўз ичига олади. Эски-лойиҳа келишилгандан ва тасдиқлангандан сўнг келгусида лойиҳавий ечимларни ишлаб чиқиш учун асос бўлиб хизм-қилади.

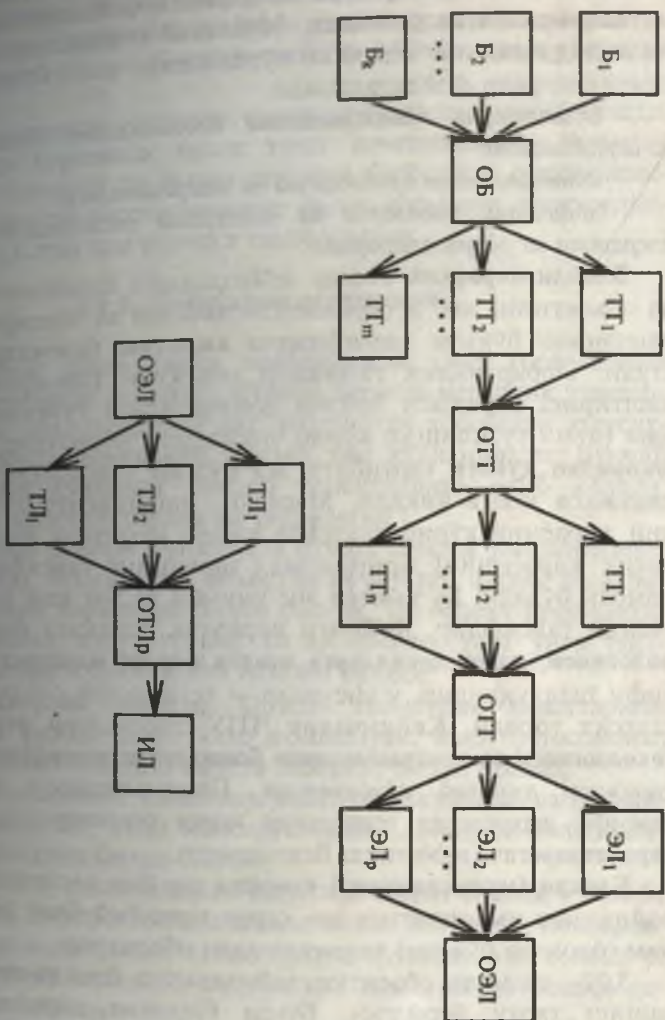
Техникавий лойиҳа техникавий объект тузилиши ва техн-кавий ҳужжатлар (тугал тавсифдаги) тайёрлаш учун зарур бошланғич маълумотлар ҳақида **тулиқ тасаввур** берувчи ту-техникавий ечимни ўз ичига олади.

3.01- чизмада лойиҳавий ечимлар ишлаб чиқаришнинг к-босқичли ва кўп талқинли жараёнини ифодаловчи техника-вий объектни лойиҳалаш жараёнининг тузилмавий тарҳи кўрсатила-ди. Техникавий топшириқни ишлаб чиқиш олдида **башоратлаш** кўплаб талқинлари $МП_i (i=1, \dots, k)$ ни кўриб чиқишдан иборат техникавий объектни **башоратлаш** амалга оширилади. **Оптимал башорат** (ОБ) тегишли мезонлар бўйича аниқланади ва у ма-кур жараённинг натижаси ҳисобланади.

Оптимал башорат асосида кейинчалик техникавий топши-риқ $МТЗ_i (i=1, \dots, m)$ нинг кўплаб талқинлари ишлаб чиқилади. Ма-кур талқинларни қиёслаш йўли билан **оптимал техника-вий топшириқ** (ОТТ) белгиланади.

Кейинчалик худди шундай усулда **оптимал техникавий та-клиф** (ОТТа), **оптимал эскиз лойиҳа** (ОЭЛ), **оптимал техника-вий лойиҳа** (ОТЛ) самарадорлаштирилади.

Оптималлаштириш системавий лойиҳалашда самарадор-лаш-тириш амалиёти бўлиб, мегамужассасага кўзда тутилаёт-ган яхлитлик хоссасини беришга йўналтирилган бўлади.



3.01-рasm. Техикaвий объектн лoйхдaгaш жapaённuнuнг кyп бocкuчuн aз кyп тaлqинлuн тvэuлмaвuй тapхu.

Лойиҳавий ечимларнинг барчаси ёки бир қисми (лойиҳалаш босқичлари) *Инсон ва ЭҲМ* биргаликдаги ҳаракати йўли билан олинса **автоматлаштирилган** ва ЭҲМдан фойдаланилмас **деталлаштирилмаган** дейилади. Мураккаб техникавий объектларни лойиҳалашнинг ҳар икки кўринишида ҳам қуйидаги асосий тамойиллардан фойдаланилади:

- объектларни тавсифлашнинг **декомпозиция (блок)ланганлиги** ва иерархиклиги;
- лойиҳалашнинг **кўпбосқичли** ва **итерационлиги**;
- лойиҳавий ечимларни ва лойиҳалаш воситаларини турларга ажратиш ва уйғунлаштириш.

Блокли-иерархик асосда лойиҳалашга ёндашишлик асосида объектнинг акс эттириладиган хоссаси ва тавсифини деталлаштириш бўйича тавсифларни ажратиш (қисмларга бўлиш) ётади. Иерархиклик тамойили объектни тавсифнинг деталлаштириш даражаси бўйича лойиҳалашни **тузилмавийлаштириш** (яъни тузилишни кўриб чиқиш)дан иборатдир. Натижада **юқоридан қуйига** тартибига эга бўлган тавсифнинг **иерархик даражаси** юзага чиқади. Масалан, машинасозликда техникавий жараённи кўриб чиқишда юқори иерархик даража технологик жараённинг принципиал тарҳининг тавсифи сифатида намоён бўлади. Бу тавсиф энг умумий ва энг кам деталлаштирилган тавсифдир. Кейинги иерархик даражага **маршрут технологияси**, яъни деталларга **ишлов бериш маршрутининг** тавсифи тааллуқлидир, у унсурлар — технологик операцияларда ташкил топади. Кейинчалик ЧПУ станоклари учун **операция технологияси ва программаларни бошқарувчи тавсифнинг** иерархик даражаси ажратиб кўрсатилади. Программаларни бошқарувчи тавсифи даражасида технология ишчи органларнинг **элементар ҳаракатларига** аниқликда белгиланади.

Блокли (муҳассамасиз) тамойил ҳар бир иерархик даражани лойиҳалаш имкониятига эга қатор таркибий **блок (қисм)**га айрим (блоклар бўйича) тақсимлашдан иборатдир.

3.02- чизмада объектни лойиҳалашга **блокли-иерархик** ёндашиш тарҳи берилган. Бунда биринчи даражада (юқори даражада) мураккаб техникавий объект S ўзаро боғлиқ ва ўзаро ҳаракатланувчи унсурлар $S_i, i=1, \dots, n$ дан иборат система сифатида қаралади. Бу унсурларнинг ҳар бири ўз навбатида мураккаб объект бўлиб, иккинчи даражани юзага келтирувчи анча содда унсурлар $S_{ij}, i=1, \dots, n; j=1, \dots, m_i$ дан иборат система сифа-

тида қаралади. Қоидага кўра, S_{ij} унсурларни ажратиш **функционал белги** бўйича амалга оширилади. Бундай блокли-иерархик ажратиш тавсифи бошқа бўлиниши мумкин бўлмаган элементлар қандайдир даражасини олгунча давом этади. Бундай унсурлар техникавий объект S га муносабати бўйича **таянч унсурлар** деб аталади.

Машинасозликда деталлар таянч унсурларга мисол бўлади. Агар мазкур корхонада булар тугал комплектловчи буюмлар ҳисобланса, стандарт ва йиғма қисмлар (чайқалиш подшипниклари, реле, агрегат дастгоҳларининг йиғма қисмлари, электродвигателлар ва ҳ.к.лар) ҳам шуларга тааллуқлидир.

3.1.2. Лойиҳалаш аспектлари

Техникавий объектларни лойиҳалашда улар хоссаларини тугал акс эттириш даражаси бўйича блокли-иерархик тавсифдан ташқари объектларнинг акс эттирилган хоссалари хусусияти бўйича **декомпозициявий тавсиф** ҳам қўлланилади. Бундай декомпозиция қуйидаги тавсиф аспектларига олиб келади: **функционал, конструкторлик ва технологик**.

Функционал аспект функцияда бўлиш асосий тамойилларини тавсифлаш, техникавий объектда кечадиган физик ва ахборот жараёнлари характери билан боғлиқ. Бу аспект принципиал, функционал, структуравий ва кинематик тарҳ унга тааллуқли ҳужжатлар кўринишида намоён бўлади.

Конструкторлик аспекти. Объект геометрик шакллари билан белгилаш ва фазода ўзаро улар жойлашуви, яъни функционал лойиҳалаш натижаларини амалга ошириш билан боғлиқ.

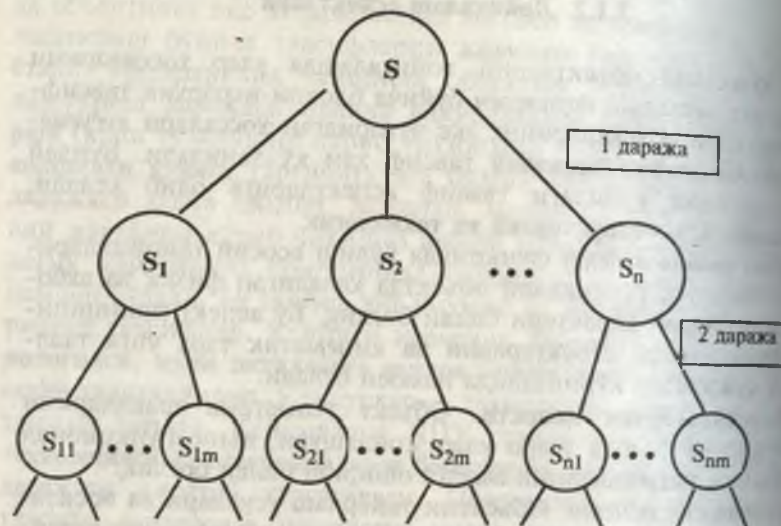
Технологик аспект. Объектни тайёрлаш усуллари ва воситаларини тавсифлаш, яъни конструкторлик лойиҳаси натижасини амалга ошириш билан боғлиқ.

Қатор кичик системаларни ажратиш билан боғлиқ у ёки бу аспекти яна дифференциациялаш мумкин. Масалан, тавсифланаётган ҳодисалар физик асоси бўйича функционал аспект ўз ичига электрик, механик, гидравлик, кимёвий ва бошқа аспектларни олиши мумкин.

Лойиҳалаш даражаларининг тадрижий бажарилишига боғлиқ ҳолда қуйилама ва юқорилама лойиҳалаш фарқланади.

Куйилама лойиҳалашда юқори иерархик даража масалаларни бажаришдан олдин анча қуйи масалаларни ҳал қилиш тўғри келади, юқориламада эса аксинча.

Куйилама лойиҳалашнинг камчилиги бўлиб, система (объект)нинг унинг унсурлари ҳали белгиланмаган, уларнинг имконияти ва хоссалари ҳақидаги маълумот тахминий тавсифлар шариоитларида ишлаб чиқиши ҳисобланади. Юқорилама лойиҳалашда эса, бунда унсурлар система (объект)дан олдин ишлаб чиқилади, тахминий тавсиф энди системанинг имконияти ва хоссасига айланади. Ҳар икки ҳолда ҳам муфассал бошланғич маълумотнинг йўқлиги туфайли аниқ мумкин бўлган техникавий ечимлардан четга чиқишлик мавжуд бўлади.



3.02- чизма. Объектни лойиҳалашга блок-иерархик ёндашиш тархи

Қабул қилинган таклифлар кўпинча ўзини оқламаслиги оқибатида кейинги босқичлар лойиҳасини ечгандан сўнг аввалги босқичлар лойиҳаларини ечишни такрор бажариш талаб этилади. Бундай қайтариқ энг самарали ечимга тадрижий су-ратда яқинлашишга имкон яратади ва лойиҳалаш итерацион тавсифини таъминлайди.

Амалийётда, қондага кўра куйилама ва юқорилама лойиҳалаш уйғунлаштирилади. Юқорилама лойиҳалаш уйғунлаштирилган унсурлар (қисмлар, деталлар ва ҳ.к.) фойдаланиладиган иерархик даражаларда қўлланилади. Элементларни уйғунлаштиришдан мақсад буюмлар ишлаб чиқариш техникавий-иқтисодий курсаткичаларини ва уларни эксплуатация қилишни яхшилаш ҳисобланади. Намунавий ва уйғунлаштирилган лойиҳавий ечимлардан фойдаланишга келсак, у лойиҳалашни соддалаштириш ва тезлаштиришга олиб келади, чунки система (объект) бар-по этишда лойиҳалаш ва тайёрлашнинг уйғунлаштирилган во-ситаларидан фойдаланилади.

Резюме. Лойиҳалаш техникавий объект бошланғич тавсифи-ни тугал тавсифга ўзгартиришдир, техникавий таклиф, эскиз ва техникавий лойиҳалар улар оралиғида туради. Лойиҳалашда қуйидаги асосий тамойиллардан фойдаланилади:

- объектлар декомпозицияси (блокчилиги) ва иерархик тав-сифи;
- лойиҳалашнинг қўлбосқиччилиги ва итерационлиги;
- лойиҳавий ечимларни турларга ажратиш ва уйғунлаштириш, лойиҳалаш воситалари.

Лойиҳалаш даражаларини бажариш тадрижийлигига боғлиқ ҳолда куйилама ва юқорилама лойиҳалаш фарқланади.

3.2. Техникавий объектларни конструкциялаш тамойиллари

3.2.1. Умумий қоидалар

Техникавий объектни конструкциялаш инсон талабларини қондириш, унинг билими ва экомухитга муносабатининг оқибати ҳисобланади.

Инсон — техномуҳит ижодкори, лекин шуни тан олиш керакки, қатор ҳолларда бизнинг иштирокимиз туфайли юзага келган нарсалардан ўзимиз ҳайрон қоламиз. Шунинг учун техникавий объект (воси-та)лар техникавий конструкциялашга системавий ёндашишга кучли эҳтиёж сезилади. Конструкция система ва тайёрлов билан мантиқий боғлиқликка эга бўлиши лозим. Бу алоқаларни тадқиқ қилиш кон-струкция тамойилларини аниқлашга имкон беради.

Конструкциялаш назариясининг асосини конструкциянинг тўрт тамойили ташкил этади [7]:

- оптимал юклаш;
- оптимал материал;
- оптимал барқарорлик;
- ўзаро боғлиқ катталикларни оптимал нисбати.

Бу тамойиллар оқилона конструкциялашнинг ҳисобланади. Агар оптимал конструкция мавжудлигини аксинча сифатида қабул қилсак, унда кўрсатилган тамойиллар оптимал даражага эришиш усулларини белгилайди ва бизнинг субъективизмимиздан ҳоли бўлган оптимал конструкциялаш усулларини яратиш учун асос ҳисобланади. Бироқ муайян ҳолатларда субъективизм, интуиция оқибати сифатида, техникавий объектларни конструкциялашда муҳим аҳамият касб этади.

3.2.2. Оптимал юкланиш тамойили

Масса ва энергия ишга тушадиган жойда юкланиш ҳам муҳим.

Ишлаб турган техникавий объектлар қуйидаги юкланиш шартларида: эҳтиёжни қондиришда юзага келадиган мақсадга мувофиқлик ва ёндашлик. Авариядаги юкланиш алоҳида ҳолда ҳисобланади. Шунингдек, конструкциялаш жараёнида қўл тутилган қўйилган юкланиш ва конструктор томонидан қўзда тутилмаган тасодифий юкланишлар мавжуд.

Юкланиш оптималидан қанча кам фарқ қилса, конструкция танланган мезонларда шунчалик тўлиқ жавоб беради. Юкланишлар тизимини танқидий баҳолаш конструктив тавсифи (қўлланилаётган материаллар ҳисобга олган ҳолда танланган конструкция тури, шакли ва ўлчамлари)ни танлаш жараёнида тўла келтирилади.

Юкланишни оптималлаштириш техникавий объектни оптимал конструкциялашга олиб келади.

Юкланишларни оптималлашнинг қуйидаги йўллари маълум:

- юкланиш ёки зўриқишни нисбатан бир текисда тақсимлаш;
- юкланишларни бериш йўллари миқдорини ошириш;
- бериб кўриладиган юкланишларни киритиш;
- зарба юкланишлари пайдо бўлиш имкониятини камайтириш;
- энергия йўқотишни камайтириш, масалан, техникавий объект ҳаракатидаги фойдали коэффициентни ошириш йўли билан.

Юкланишнинг бир маромдалиги конструкциявий ва техникавий объектдан таъминлайди. Шу мақсадда конструктор икки муҳим фарқли йўлдан фойдаланади:

- юкланишлар тўпланишига олиб келувчи ноҳуш деформацияларни камайтириш учун қаттиқликни оширади;
- юкланиш ёки зўриқиш нотекислигини камайтирувчи қаттиқликни таъминлайди. Технолог эса бирлаштирилувчи деталларнинг шундай технологик жараёни ишлаб чиқадик, у деталларнинг ўзаро жойлашишида талаб этиладиган аниқликни таъминлайди.

Зўриқишнинг бир маромдалигига конструктив тарзда кесишувни қуйидаги тамойил: юкланишни (эгувчи моментни) камайтириш, кесишувни камайтириш ва аксинча ўзгартириш билан эришилади. Кесишув зўриқишни бир текисда тақсимлаш мезони бўйича танланган доимий қаршилиқ балкаси шундай мезонга мисол бўла олади. Бундай ҳолларда материаллардан сарфламга мисол фойдаланилади, лекин бундай балкаларни тайёрлашда қийинчилик юзага келади.

Юкланиш бериш йўллари миқдорини оширишдан тишли узатмаларда уларни иккилантириш йўли билан кенг фойдаланилади. Бавария фирмасининг BHS редуктори бунга мисол [7] бўлади. Бунда етакчи вал (1) дан етакланувчи (2) га айлантирувчи моментни узатиш тўрт йўлак бўйлаб амалга оширилади. Мазкур редукторнинг редукцияси қуйидаги мезонларга мос келади:

- оптимал габарит ва масса;
- тишли ғилдираклар ўлчамининг кичиклиги;
- кириш ва чиқиш валининг бир ўқчилиги.

Юкланишни бўлиш ва зўриқишни тақсимлашга яна бир эътиборга молик мисол бўлиб, турли конструкцияларда қўлланиладиган фермалар ҳисобланади.

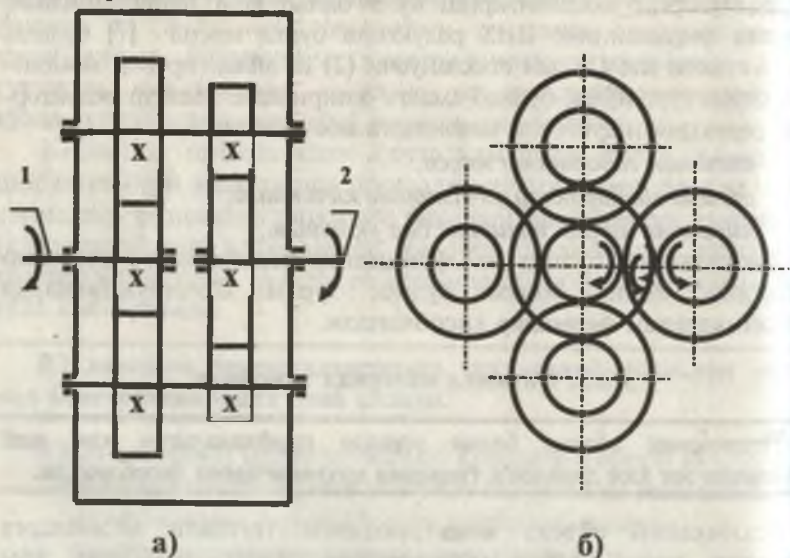
3.2.3. Оптимал материал тамойили

Техникавий объект барпо этишда сарфланадиган хом ашё миқдорини энг кам даражага тушириш муҳим муаммо ҳисобланади.

Техникавий объект конструкцияси тегишли мезонларга қанчалик жавоб берса материаллар сарфи шунчалик кам бўлади. Техникавий иқтисодий асослаш нуқтаи назаридан шундай мезон бўлиб масса мезони ва қўлам (габарит ўлчамлар) мезони ҳисобланади.

Мана шу умумий мезонлардан хусусий мезонлар келиб чиқади ва улар қуйидагича тавсифланади:

- зарур материални олишнинг мумкинлиги;
- мазкур ишлаб чиқариш учун чекланган ёки устувор бўлган завод ички материали;
- юкланишнинг тикланиши мумкинлигини тавсифловчи механик хоссалар;
- бошқа унсурлар сирти билан биргаликда ишлаш позицияси нуктаи назаридан очиқ сиртларнинг ўзига хослиги (ишқаланиши, илашиш, тишлашиш);
- ташқи омил (коррозия, бикирлик, иссиқбардошлик, эрувчанлик ва ҳ.к.)ларнинг таъсирига сезгирлик;
- материалнинг (солиштирма оғирлиги, солиштирма иссиқлик сиғими, эриш ва алангаланиш ҳарорати, иссиқликдан кенгайиш ва ҳ.к.) физик ўлчамлари;
- магнитлик хоссаси ва электр ўтказувчанлиги;
- радиоактив хоссаси;
- механик ишлов беришлик, пайвандланишлик, иссиқлик билан ишлов берилишлик.

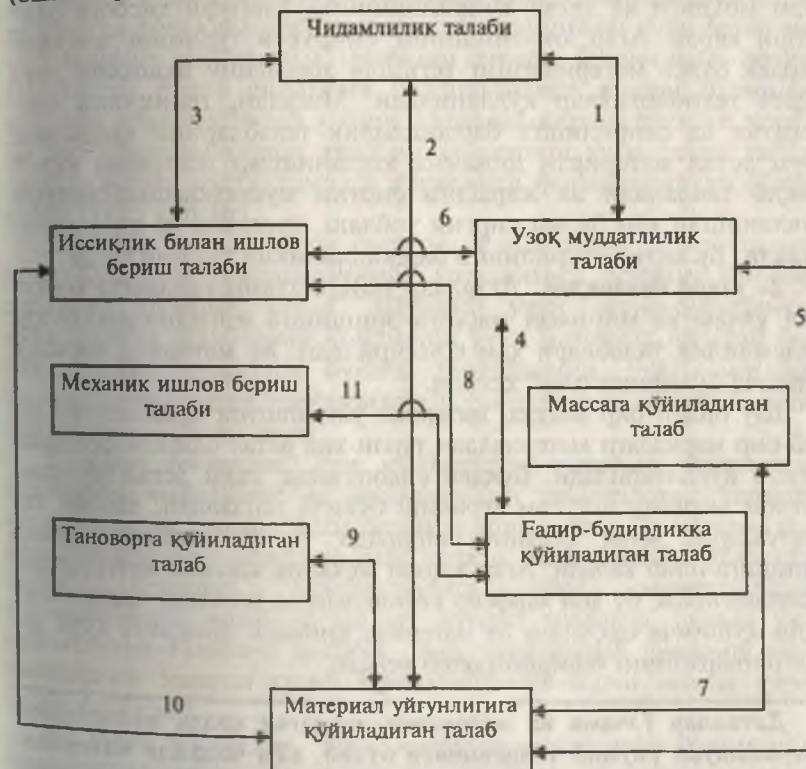


3.03- чизма. Бавария BHS фирмасининг тўртўлаккли редуктор:
а) ёйилган ҳолдаги редуктор; б) йиғма редуктор

Юқорида келтирилган мезонлар воситасида материалнинг деталар конструкциясига қўйиладиган талабларга мувофиқлиги белгиланади. Бу талабларнинг асосий турлари бўлиб, чидамлилик, ўзоқ муддатлилик, масса, ғадир-будирлилик, уйғунлашганлик, тановор, механик ишлов беришлик, иссиқлик билан ишлов беришлик ҳисобланади.

Берилган асосий талабларни қондириш йўллари кўриб чиқишда улар ўртасидаги ўзаро боғлиқлик мавжудлигини ҳам ҳисобга олиш зарур. Бу ўзаро боғлиқлик 3.04- чизмада келтирилди.

1- ўзаро боғлиқлик. Чидамлилик талаби юкланиш таъсири остидаги детал зўриқиши йўл қўйилган чегарада бўлишига йўнаттирилган. Бунинг учун тегишли даражада чидамлиликка эга, унинг иссиқлик билан ишлов бериш жараёнидаги ўзгариши (ошиб бориши)га мос келадиган материал танланади.



3.04- чизма. Детал конструкциясига қўйиладиган асосий талаблар ўртасидаги ўзаро боғлиқлик: 1, 2,... 11 - ўзаро боғлиқлик

Узоқ муддатлилик талаби детал хизмат қилиш муддатини оширишга йўналтирилган бўлиб, берилган даражадан паст бўлмаган толиқишга бардошликни таъминлаш йўли билан қондирилади. Деталлар ейилиши содир бўлган ҳолатларда узоқ муддатлилик талабини қондириш учун ейилишга бардошлилик юқори бўлишини таъминловчи физик, механик хоссаларга эга материал танланади.

Шундай қилиб, детал материалига қўйиладиган талаблар мажмуи турлича: бир томондан, материал юқори даражада чидамлилик ва ўта қаттиқликка эга бўлиши лозим, иккинчи томондан, юқори зарбага бардош берадиган ва қаттиқлиги мўътадил бўлиши лозим. Шунинг учун материални ва унга иссиқлик билан ишлов беришни танлашда юкланишнинг бузувчи тури моҳияти ва детал емирилишининг тавсифи ҳисобга олиниши керак. Агар юкланишнинг емирувчи турининг моҳияти бирдек бўлса материалнинг тегишли хоссасини яхшилаш учун турли технологиялар қўлланилади. Масалан, толиқишга бардошлик ва едирилишга бардошлилик талабларини қондириш учун детал материали динамик юкланишлар шартидан келиб чиқиб танланади ва жараёнга сиртни мустаҳкамлаш (юқори кучланишли тўп билан сиртни тоблаш, хромлаш ва ҳ.к.) қиритилади, бу зарур едирилишга бардошлиликни таъминлайди.

2- ўзаро боғлиқлик. Деталлар материалини танлашда минимал ўлчам ва минимал массага эришишга интилинади, бунда чидамлилик талаблари ҳам қондирилади. Бу материал маркаси турлича бўлишига олиб келади.

Шу билан бир вақтда, материал уйғунлигига қўйиладиган талаб бир маркадаги материалдан турли хил детал олишда фойдаланишга йўналтирилади. Бундай ёндошганда, яъни детал материалнинг маркаси энг кам зуриқиш бўйича танланади, хавфли кесишувларда детал ҳажмини оширади. Бу ўз навбатида масса ошишига олиб келади. Агар юқори механик хоссали материалдан фойдаланилса, бу ҳол хавфсиз кесишувларда деталлар чидамлигини қўшимча сақлашга ва материал қиймати ошишига кўра детал таннархининг ошишига олиб келади.

Деталлар ўлчами ва массасини сақлаган ҳолда материаллар уйғунлашуви умумий тенденцияси бўлиб, кам чидамли материалларни чидамлиги юқори бўлган материаллар билан алмаштириш ҳисобланади.

3- ўзаро боғлиқлик. Деталларнинг чидамлиги фақат материал маркаси ва унинг физик-механик хоссасига боғлиқ бўлиб қолмай, балки тайёрлаш жараёнидаги деталга иссиқлик билан ишлов бериш турига ҳам боғлиқ. Иссиқлик билан ишлов бериш бошланғич ҳолдаги хоссадан фарқ қилувчи материалнинг талаб этилаётган хоссаси (шу жумладан, чидамлилик)га эга бўлиш имконини беради. Шунинг учун материал материал маркасини танлашда унинг чидамлилик тавсифини фақат бошланғич ҳолатидагина ҳисобга олмай, балки иссиқлик билан ишлов бергандан кейин ҳисобга олиш маъқулдир.

4- ўзаро боғлиқлик. Узоқ муддатлиликка қўйиладиган талаб деталнинг берилган толиқишга чидамлиги ва ейилишга бардошлилигига эришиш учун йўналтирилади. Динамик юкланишда маълум толиқишга чидамлиликни таъминлаш учун детал материалнинг қаттиқлиги нисбатан юқори бўлмаслиги лозим. Шу билан бирга ейилишга бардошлилиги юқори бўлишига эришиш учун материал юқори даражада қаттиқ бўлиши керак. Бу икки қарама-қарши талабни қондириш учун детал тайёрлашда сиртни мустаҳкамлаш жараёнида фойдаланилади (ўзаро алоқа (1) га қаранг).

Деталлар ишқаланувчи сиртининг ейилишга бардошлилиги ғадир-будирлик ўлчамларининг катталигига боғлиқ. Бу паст даражада бўлиши керак. Шунинг учун ғадир-будирликка қўйиладиган талабларни қондириш учун материал шундай физик-механик хоссалари бўйича танланадики, булар механик ишлов бериш турли усулларида юқори даражада ишлов беришликни таъминлаши шарт.

5- ўзаро боғлиқлик. Узоқ муддатлилик талабига белгиланган толиқишга чидамлилик ва тўзимлиликни таъминловчи тегишли материалларни танлаш йўли билан эришилинилади. Бу материаллар маркасининг тури ошишига олиб келади, мазкур ҳол ўз навбатида ишлаб чиқариш манфаатларига кўра материалларни уйғунлаштириш талабига зиддир. Бундай ҳолларда, аввало узоқ муддатлилик талабини ҳисобга олиб, сўнг ишлаб чиқариш манфаатларини назарда тутиб техникавий-иқтисодий асосда қарор қабул қилинади.

6- ўзаро боғлиқлик. Узоқ муддатлилик талаби (толиқишга чидамлилик, тўзимлилик) ҳамма вақт ҳам тегишли маркадаги материални танлашгагина боғлиқ ҳолда қониқтирилиши мумкин эмас. Юқорида таъкидланганидек (ўзаро алоқа (1) га қаранг) материал маркаси толиқишга чидамлилик шартига кўра танланади.

Тўзимлилиқка келганда бу кўпинча толиқишга чидамлилиқни пайсайдирмаган ҳолда иссиқлик билан ишлов бериш орқали таъминланади. Иссиқлик билан ишлов беришга юқори кучланишли ток билан сиртқи тоблаш, кейинчалик тоблашлиқ билан цементлаш, азотлаш ва ҳ.к.лар киради.

7- ўзаро боғлиқлик. Деталга қўйиладиган *масса талаби* функционал белгиланган детални ишлашда энг кам аҳамиятлилигини олишга йўналтирилади. Кўпинча бунга *қаттиқлиги* унча юқори бўлмаган материални (турли енгил эритмалар, синтетик материаллар ва ҳ.к.) танлаш йўли билан эришилиниди. Оқибатда массани камайтиришнинг бу йўналиши материаллар маркасининг тури ошишига олиб келади. Иккинчи томондан, *материални уйғунлаштириш талаби* ишлаб чиқариш манфаатларига кўра қўйилади. Шунинг учун кўрсатилган талаблар кўпинча зиддиятли бўлади, буларни ҳал қилиш учун тегишли техникавий-иқтисодий ҳисоб-китоблар бажарилиши зарур.

8- ўзаро боғлиқлик. *Ғадир-будурлик талаби.* Тўзимлилиқни оширишни таъминлаш билан боғлиқ (сирғанувчи подшипниклар, бикирлаштирувчи қурилмалар). Бунга деталлар сирти *ўлчамлар аниқлиги* юқори бўлиши ва ҳ.к.лар туфайли эришилиниди. Бу талаблар кўпинча материалнинг тегишли маркасини танлаш йўли ва ишлов бериш (жилвирлаш, хонинглаш, ишқалаш, калибрлаш, электр-кимёвий ишлов бериш ва ҳ.к.)нинг илғор усулларига кўра қондирилади. Механик ишлов бериш (жилвирлаш, хонинглаш ва ҳ.к.) усуллари ғадир-будурликка бўлган талабни қондирмаган ҳолларда *иссиқлик билан ишлов бериш* амалга оширилади, бу материалга ишлов беришнинг ошишига олиб келади.

9- ўзаро боғлиқлик. Юқорида таъкидланганидек (ўзаро алоқа 2, 5 ва 7 га қаранг) материалларни *уйғунлаштириш талаби* ишлаб чиқариш манфаатига кўра қўйилади ва фойдаланилаётган материаллар маркасини қисқартиришга йўналтирилади. Бу айниқса, деталлар тури оз бўлган ҳолда кам серияда ишлаб чиқариш шароитида муҳимдир. Бироқ бу талаблар тановор талабига мувофиқлаштирилиши лозим, кўп серияда ва ялпи ишлаб чиқариш шароитларида бу жуда муҳимдир, чунки, барча шакллардаги тановорлар тайёр деталлар шаклига яқинлашган бўлиши шартлигига кўра сермехнат ишлов беришда материалларни тежаш ва мехнатни енгиллаштириш мақсадга мувофиқдир. Шундай тановор олиш уни тайёрлаш технология жараёни ва материалнинг физик-техникавий хоссасига боғлиқдир.

10- ўзаро боғлиқлик. *Материалларни уйғунлаштириш талаби.* Ягона технологик жараён бўйича иссиқлик билан ишлов бериладиган деталлар турли хилларини ишлаб чиқариш миқдорини кўпайтириш учун шароит яратишга имкон беради. Бундай ҳолларда айни бир, яъни ягона ҳарорат режимида ишлайдиган ускуналардан фойдаланилади.

11- ўзаро боғлиқлик. Юқорида таъкидланганидек (ўзаро алоқа 8 га қаранг) *ғадир-будурлик талаби* фақат тегишли материал маркасини танлаш йўли билангина эмас, балки ишлов беришнинг илғор усулларида фойдаланиш йўли билан ҳам таъминланади. Ана шу талабларга боғлиқ ҳолда ишлов бериш-технологиявий жараёнида тозалаш операциялари ҳам қўлланади. *Механик ишлов бериш* талабига келсак, улар тозалаш операцияларини ўтказишда меҳнатни камайтириш ва маблағни тежашга йўналтирилади. Шунинг учун кўриб чиқилаётган талаблар ўртасида жипс алоқа мавжуд.

3.2.4. Оптимал барқарорлик тамойили

Техникавий объект барқарорлиги уни самарали ишлашининг зарур шарти ҳисобланади.

Техникавий объектнинг барқарорлиги унинг конструкцияси *ишончлилиқ* мезонига қанчалик тўлиқ жавоб берса, шунчалик оптималликка яқин бўлади.

Ишончлилиқнинг формал ўлчови бўлиб *хавфсизлик коэффициенти* ҳисобланади. Бу аналитик, мантикий ва математик операцияларнинг асоси сифатида намоён бўлади. Мазкур коэффициент — чексиз катталиқ, улкан бирлик. У йўл қўйилган кучланиш $\sigma_{доп}$ ни аниқлашда фойдаланилади.

$$\sigma_{доп} = \frac{\sigma_{кр}}{K} \quad (3.01)$$

бунда, $\sigma_{кр}$ — критик кучланиш (шакл барқарорлигининг тавсифи); K — хавфсизлик коэффициенти.

Хавфсизлик коэффициенти таъсир этувчи омиллар [7] ни белгилаш аниқлигига боғлиқ ҳолда турли рақамдаги қийматларга эга бўлади.

1.25 ... 1,5 — таъсир этувчи омилларни белгилаш юқори аниқликда бўлган ҳолларда;

1,5 ... 2,0 — материалнинг хоссаси ва ўзига хослиги яхши маълум бўлганда, объектнинг таъсир этиш ташқи шароити доимий ва кучланишни қийинчиликларсиз аниқлашга имко беради;

2,0 ... 2,5 — оддий шароитларда қўлланадиган ва юклам ҳамда зуриқишни тахминий баҳолашдаги одатдаги материалла учун;

3,0 ... 4,0 — ноаниқ вазиятлардаги ҳолатларда.

Яроқлилик — бу буюмнинг ишга яроқлилик хоссасини му айян вақт ичидаги даврда ёки баъзи бир қўшимча ишловларда узлуксиз сақлаб қолиш хоссаси.

Йўл қўйилган юкламани тадқиқ этиш аниққса, омилларни му фассал таҳлил қилиш жараёнида кўриб чиқилаётган ҳолларда юқори методологик аҳамият касб этиши кам аниқланган.

Йўл қўйилган юклама қуйидаги тенгламага кўра аниқланади:

$$P_{\text{дон}} = \sigma_{\text{дон}} F \quad (3.02)$$

бунда F — кесишиш майдони.

Техникавий объект (буюм)нинг ишончилиги унинг яроқчилиги н узок муддатлилигига кўра белгиланади.

Узок муддатлилик — буюмнинг чегаравий ҳолати юзага чиққунгача ишга яроқчилигини сақлаш хоссаси, яъни белгиланган техникавий хизмат ва созлаш тизимида эксплуатация бутун даври мобайнида ишга яроқчилиги.

Яроқлиликнинг асосий кўрсаткичи бўлиб, *яроқсиз ҳолга келмай ишлаш* эҳтимоли $P(t)$ (ишончилилик коэффициенти), бу — белгиланган муддат $t=T$ да буюм носозлиги юз бермаслиги эҳтимоли. Яроқсиз ҳолга келмай ишлаш эҳтимоли қуйидаги чегарада бўлади:

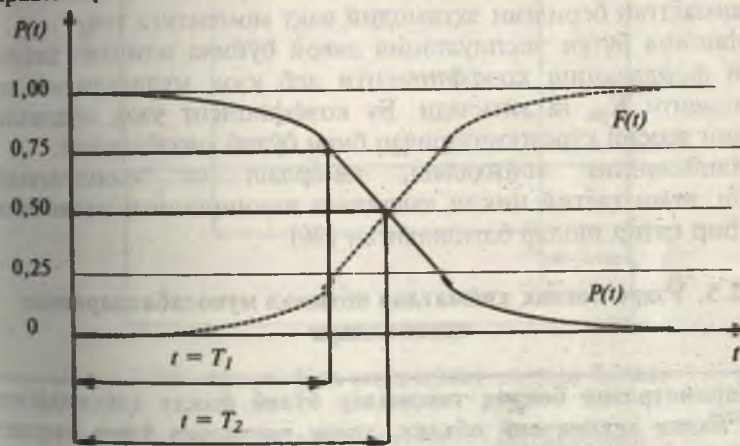
$$0 \leq P(t) \leq 1. \quad (3.03)$$

$P(t)$ нинг йўл қўйилган қиймати рад этишлик хавфи даражасига боғлиқ ҳолда танланади. Масалан, авиация ва космик объектлар учун ишончилилик коэффициенти қиймати $P(t)=0,9999$ га етади ва ундан ҳам ортиқ. Рад этишлик оқибати арзимаган иқтисодий ва бошқа йўқотишларга олиб келса, бунда $P(t)$ йўл қўйилган қиймати сезиларли даражада оз бўлади [26].

3.05- чизмада $P(t)$ ишончилилик коэффициенти нинг ўзгариши ва $F(t)$ рад этишлик эҳтимолининг вақт бўйича назарий эгри чизиги берилган. Графикдан кўринишича t нинг ошиши билан $P(t)$ ишончилилик коэффициенти камаяди. $F(t)$ рад этишлик эҳтимоли ошади. Шу билан бирга боғлиқлик ҳам кузатилади.

$$P(t) + F(t) = 1 \quad (3.04)$$

Буюмнинг асосий узок муддатлилик кўрсаткичи бўлиб, *ресурс (ёки ишлаш муддати)* ҳисобланади. Шу муддат тугагач буюмнинг асосий хусусияти (ишлаш аниқлиги, қуввати, тезлиги ва ҳ.к.) йўл қўйилган чегарадан чиқади. Эксплуатациянинг чегаравий ҳолати юз бериши билан буюм тўхтатилиши керак.



3.05- чизма. Ишончилилик коэффициенти $P(t)$ ва рад этишлик эҳтимоли $F(t)$ нинг буюмни эксплуатация қилиш вақтига боғлиқлиги

Машинанинг узок муддатлилигини тавсифловчи кўрсаткич бўлиб техникавий фойдаланиш коэффициенти $K_{\text{тф}}$ хизмат қилиши мумкин, у қуйидаги тенгламага кўра аниқланади [26]:

$$K_{T\Phi} = \frac{T_{иш}}{T_{иш} + \sum_{i=1}^n T_{соз i}}, \quad (3.05)$$

бунда, $T_{иш}$ — муайян эксплуатация давридаги машинани ишлаш вақти; — мазкур эксплуатация муддатида машинани сошлаш давомийлиги йиғиндиси; $\frac{T_{иш}}{T_{иш} + \sum_{i=1}^n T_{соз i}}$ — айти шу экс

плуатация давридаги машинани сошлаш давомийлик вақ йиғиндиси.

Техникавий фойдаланиш коэффициенти бўлиб чексиз катталиқ ҳисобланади ва қуйидаги чегарада ўзгаради:

$$0 < K_{T\Phi} < 1. \quad (3.06)$$

Миқдор жиҳатдан у ихтиёрий олинган, машина ишлаётган созланмаётган берилган эҳтимолий вақт моментига тенг.

Машина бутун эксплуатация даври бўйича олинган техникавий фойдаланиш коэффициенти деб узоқ муддатлилик коэффициенти $K_{ум}$ га айтилади. Бу коэффициент узоқ муддатлиликнинг асосий кўрсаткичларидан бири бўлиб ҳисобланади.

Машинанинг лойиҳалаш, тайёрлаш ва эксплуатация қилиш, яъни ҳаётий цикли давридаги ишончилиги муаммоларига бир қатор ишлар бағишланган [26].

3.2.5. Ўзаро боғлиқ қийматлар оптимал муносабатларининг тамойиллари

Параметрлари боғлиқ тавсифлар бўлиб фақат хоссаларини эмас, балки техникавий объект, унинг унсурлари ўзига хослиги ҳам бўлиши мумкин.

Параметрик боғлиқ тавсифлараро муносабатлар техникавий объект, унинг унсурлари конструкцияси қабул қилинган мезонларга қанчалик жавоб берса шунчалик оптималига яқин бўлади. Ўзаро боғлиқ кўрсаткичлардан энг эътиборга сазовори [7] қуйидагилар ҳисобланади:

– геометрик конструкциявий тавсиф;

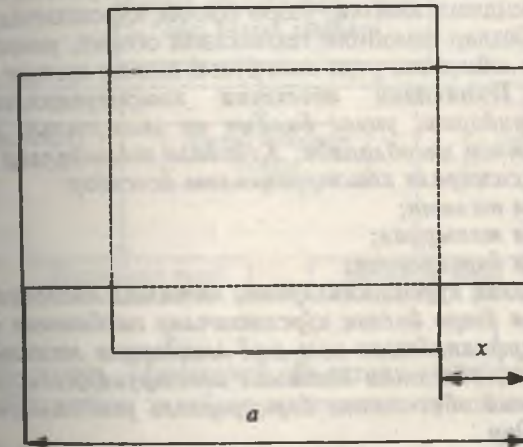
– материалнинг стереомеханик хоссаси;
– динамик конструкциявий тавсифлар ва бошқа динамик хоссалар;

– кинематик хоссалар;

– масса ва мўртлик хоссаси.

Мисол сифатида [7] квадрат тархдаги пулат листдан томонлари a (3.06- чизма) бўлган бак лойиҳалашни кўриб ўтамиз. Қабул қилинган мезонлар:

- квадрат тарздаги ва томонлари x тарзидаги четга чиқишликка йўл қўйган ҳолдаги бичимга рухсат этилади;
- бак шакли штрих линиялар бўйича букламалар ва туташ қирраларни пайвандлаш йўли билан ҳосил бўлади;
- бак унча катта бўлмаган сифимга эга бўлиши лозим.



3.06- чизма. Бак учун пулат листни бичиш

Бу мисолда муносабатлар оптималлаштирилади

$$\varphi = x / a. \quad (3.07)$$

Боғловчи параметр бўлиб бак V нинг унча катта бўлмаган сифими ҳисобланади. Бунда конструкторнинг вазифасини қуйидаги шаклда ёзиш мумкин:

$$\varphi = x / a \rightarrow \text{оптимум}, \quad (3.08)$$

$$V = x(a - 2x)^2 \rightarrow \text{максимум}. \quad (3.09)$$

Биринчи ҳосила $f'(x)$ таҳлилидан фойдаланиб $\varphi_{\text{опт}} = 1/6$ ни олампиз. Ўзаро боғлиқ кўрсаткичлар оптимал муносабатини белгилашга яна бир мисол бўлиб, қувур кўндаланг кесими F ни ва унда оқаётган суюқлик тезлиги v ни танлаш ҳисобланади. Бу топшириқ қуйидагича ифодага эга:

$$\varphi = v / F \rightarrow \text{оптимум}, \quad (3.10)$$

$$Q = vF, \quad (3.11)$$

$$\Sigma N + \Sigma E \rightarrow \text{минимум} \quad (3.12)$$

Бунда Q — суюқлик сарфи.

v нинг тезлиги ва қувурнинг кўндаланг кесим F майдони ни аниқлаш талаб этилади, бунда капитал харажатлар N ва эксплуатация сарфлари E миқдори минимал бўлиши керак.

Шуни таъкидлаш жоизки, ўзаро боғлиқ кўрсаткичларнинг оптимал муносабатлар тамойили техникавий объект, унинг унсурларини оптимал лойиҳалаш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Резюме. Техникавий объектни конструкциялаш инсон эҳтиёжини қондириш, унинг билими ва экомуҳитга муносабатининг натижаси ҳисобланади. Қуйидаги тамойиллар техникавий объектни самарали конструкциялаш асосидир:

- оптимал юклама;
- оптимал материал;
- оптимал барқарорлик;
- ўзаро боғлиқ кўрсаткичларнинг оптимал нисбати.

Юклама ва ўзаро боғлиқ кўрсаткичлар нисбатини оптималлаштириш, сарфланаётган хом ашё миқдорини минималлаштириш техникавий объектни оптимал конструкциялашга олиб келади. Техникавий объектнинг барқарорлиги уни самарали ишлаши учун зарурдир.

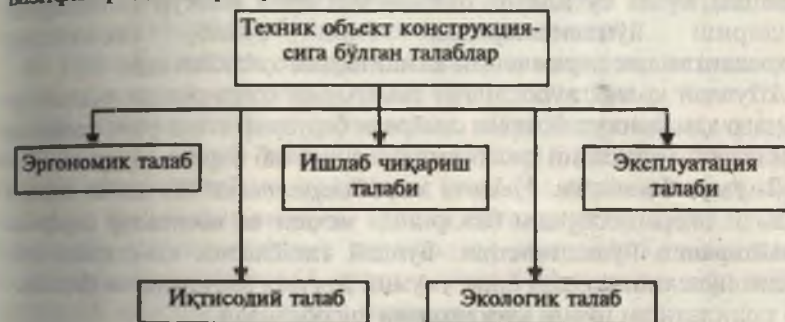
3.3. Техникавий объектлар конструкциясига қўйиладиган ишлаб чиқариш, эксплуатация ва тугатишдан иборат талаблар тизими

3.3.1. Талаблар тизимининг тузилиш тархи

Техникавий объектлар конструкцияси замонавий фан, техника, эргономика, технология, иқтисод ва экология ютуқлари даражасида бўлиши лозим.

Техникавий объект конструкциясига қўйиладиган барча талабларни системавий ёндашиш нуқтаи назаридан йириклаштирилган система тарзида қараш мумкин, унинг тузилиш тархи 3.07- чизмада берилган. Унда талабларнинг, хусусан, эргономика, ишлаб чиқариш, эксплуатация, иқтисод ва экология талабларининг биринчи даража кичик системаси кўрсатилган. Бу ҳар бир кичик система ўз навбатида иккинчи даражали талабларга ўзаро боғлиқликка мувофиқ бўлинади. Бу кичик системалар қуйида кўриб чиқилади.

Шуни таъкидлаш керакки, 3.07- чизмада келтирилган талабларнинг кичик системалари бир талабни қондиришда зиддиятли ҳолда бўлади, бошқа талаблар қаноатлантирилмаслиги мумкин. Бу зиддиятларни ҳал этиш системавий лойиҳалашнинг асосий вазифаларидан бири ҳисобланади.



3.07- чизма. Техникавий объектлар конструкциясига қўйиладиган талаблар тизимининг тузилиш тархи

3.3.2. Ишлаб чиқариш асосий талаблари ўртасидаги боғлиқлик

Техникавий объект конструкциясини ишлаб чиқишга қўйиладиган талаблар конструкторлик техникавий ҳужжатларга мувофиқ бошланғич материал ва яримфабрикатларни тайёр техникавий объектга айлантирувчи ишлаб чиқариш жараёнини самарали бажариш нуқтан назаридан қараб чиқишнинг лозим.

Ишлаб чиқариш талаблари кичик системасининг тузилиш тархи 3.08- чизмада берилди. Унсурлар ўртасидаги ўзаро берилган боғлиқликни техникавий объектни йиғиш ва синаш бўйича асо-

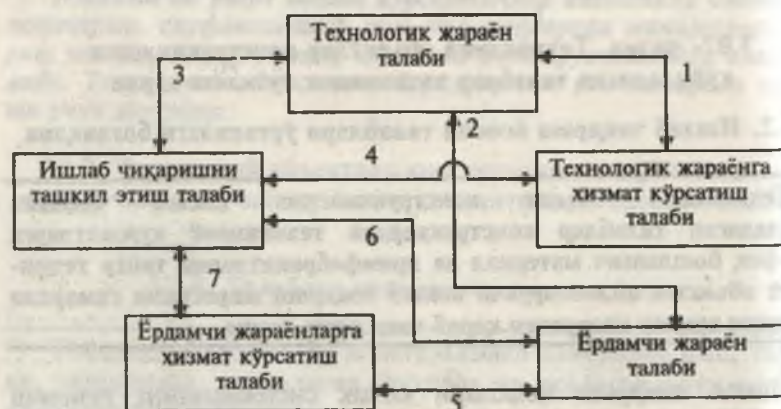
сий ишларга татбиқан кўриб чиқамиз. Унинг сермехнатлиги таъ-
ёрлашда кетадиган умумий меҳнатнинг 20...50 фоизига етади.

1- ўзаро боғлиқлик. Техникавий жараёнга бўлган талаб техника-
вий объектни йиғиш ва синашдаги технологик операцияларни ба-
жаришда **меҳнат ва маҳсулот сарфини** камайтиришга йўналтирилган.
Мазкур талабларни қондиришнинг асосий йўналишларидан бири
бўлиб, тегишли технологик операцияларни механизациялаш ва ав-
томатлаштириш йўли билан **технологик жиҳозланганлик** даражасини
ошириш ҳисобланади. Буни техникавий объектни конструкциялашда
кўзда тутиш зарур.

Технологик процессга хизмат кўрсатиш талаблари меҳнат ва
воситаларни сарфлашни камайтиришга йўналтирилади, лекин
бу фақат технологик операцияларни таъминлаш ишларини ба-
жаришда кўзда тутилади. Бундай ҳолларда мазкур талабларни
қондириш йўналишларидан бири бўлиб, технологик
жиҳозланганлик даражасини **камайтириш** ҳисобланади.

Шундай қилиб, кўрсатилган талабларни қондиришда зиддиятли
ўринлар ҳам мавжуд. Уларни самарали бартараф этиш учун тегишли
техникавий-иқтисодий ҳисоб-китобларни олиб бориш зарур.

2- ўзаро боғлиқлик. Ёрдамчи жараёнларга талаб йиғиш ва синаш
ёрдамчи операцияларини бажаришда **меҳнат ва воситалар сарфини**
камайтиришга йўналтирилган. Бундай талабларни қондиришнинг
асосий йўналишларидан бири умумий йиғувга йиғиладиган бирлик-
лар ташиладиган йўлни **қисқартириш** ҳисобланади.



3.08- чизма. Ишлаб чиқариш асосий талаблари ўртасидаги
боғлиқлик: 1, 2..., 7 — ўзаро боғлиқлик

Бироқ **технологик жараён талаблари** транспортировканинг
кўрсатилган йўли **узайишига** олиб келиши мумкин. Шунинг
учун мазкур зиддиятни бартараф қилиш учун техникавий объ-
ект конструкциясини **технологиявийлик** бўйича таҳлилини
ўтказиш зарур.

3- ўзаро боғлиқлик. Ишлаб чиқаришни ташкил этиш талаби
техникавий объектларни йиғиш ва синаш технологиявий ва ёр-
дамчи жараёнларини бажаришда **меҳнат ва воситалар сарфини**
камайтиришга йўналтирилади. Бу талабларни қондириш учун
йиғишнинг поток усулидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Бу
йиғишнинг тегишли технологик жараёндан фойдаланишда сарф
ошишига олиб келиши мумкин, яъни зиддият пайдо бўлади. Бу-
ларни бартараф этиш учун техникавий объектнинг конструкция-
сини технологиявийлик бўйича таҳлил қилиш зарур.

4- ўзаро боғлиқлик. Юқорида таъкидланганидек, **технологик**
жараёнга хизмат кўрсатиш талабларини қондириш учун тех-
нологик жиҳозланганлик даражасини **пасайтириш** мақсадга му-
вофиқдир (1- ўзаро боғлиқликка қаранг), **ишлаб чиқаришни**
ташкил этиш талабини қондириш учун эса йиғишнинг поток
усулидан фойдаланилади (3- ўзаро боғлиқликка қаранг), бу
технологик жиҳозланганлик даражасини **оширади**. Кўрсатилган
бу зиддиятларни бартараф қилиш учун тегишли техникавий-
иқтисодий ҳисоб-китобларни бажариш лозим.

5- ўзаро боғлиқлик. Ёрдамчи жараён талаби механизация-
лаш ва автоматлаштириш даражасини **ошириш** йўли билан
меҳнат ва воситалар сарфини камайтиришга йўналтирилади.
Шу билан бир вақтда ёрдамчи жараёнга **хизмат кўрсатиш та-**
лаби механизациялаш ва автоматлаштиришнинг **паст** даражаси-
да қаноатлантирилади. Мазкур зиддият тегишли техникавий-
иқтисодий ҳисоб-китобларни амалга ошириш йўли билан бар-
тараф этилади.

6- ўзаро боғлиқлик. Юқорида таъкидланганидек, **ишлаб**
чиқаришни ташкил этиш талабларини қондириш учун йиғувнинг
поток усулидан фойдаланиш зарур (3- ўзаро боғлиқликка
қаранг). Бу ҳолда йиғув ва синовнинг ёрдамчи операцияларини
бажаришда **меҳнат ва воситалар сарфини** камайтиришга
йўналтирилган ёрдамчи жараён талаблари қондирилади.

7- ўзаро боғлиқлик. Юқорида таъкидланганидек, ёрдамчи
жараёнга **хизмат кўрсатиш талаблари** (5- ўзаро боғлиқликка
қаранг) механизациялаштириш ва автоматлаштиришнинг **паст**
даражасида қаноатлантирилади. Шу билан бир вақтда **ишлаб**

чиқаришни ташкил этиш талабларини қондириш учун механизациялаш ва автоматлаштириш даражасини ошириш зарур. Шунинг учун механизациялаш ва автоматлаштиришнинг мақсадга мувофиқлик даражаси ҳақидаги қарор техникавий-иқтисодий ҳисоб-китоблар асосида қабул қилинади.

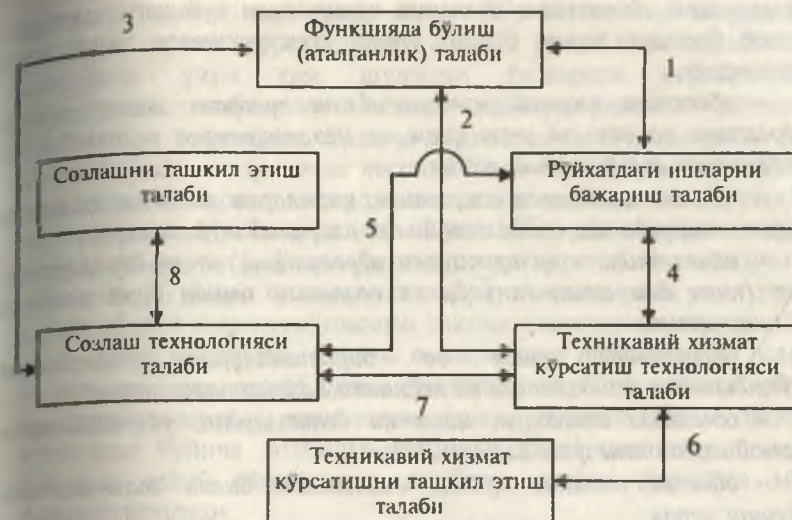
Кўриб чиқилган унсурлар (талаблар) ўртасидаги боғлиқлик техникавий объект конструкциясига турлича таъсир кўрсатади. Масалан мутаносиблаш, уйғунлаштириш даражаси ва йиғув бирликларининг бир-бирини алмаштира олишлиги технология жараён ва ишлаб чиқаришни ташкил этиш талабларига жавоб бериш керак. Мутаносиблаш йиғувни конвейерда олиб боришга имкон бериши лозим, йиғув жараёни циклини қисқартириш учун эса конвейерга келаётган объект қисмларини параллел йиғиш лозим. Йиғувнинг поток усулини муваффақиятли жорий этиш йиғилувчи бирликлар ўзаро бир-бирини алмаштиришлик даражасига кўра белгиланади.

3.3.3. Эксплуатация асосий талаблари ўртасидаги ўзаро боғлиқлик

Техникавий объект конструкцияси биринчи галда уни самарали фойдаланиш шартларидан келиб чиқадиган эксплуатация талабларига жавоб бериши керак.

3.09- чизмада эксплуатация талаблари кичик системаси тuzилиш тархи тегишли асосий ўзаро боғлиқликлар билан биргелаштирилган. Улар орасидаги ўзаро боғлиқликни ҳисобга олган ҳолда бу талабларни бажариш техникавий объект (белгиланганлик кўрсаткичлари, ишончилилик, технологиявийлик, стандартлаш, уйғунлаштириш ва ҳ.к.)нинг таъминланган кўрсаткич сифатларини таъминлашни (ишлаб чиқаришда) сақлаб қолишга йўналтирилган. Техникавий объект конструкциясига қўйиладиган асосий эксплуатация талаблари ўртасидаги ўзаро боғлиқликни кўриб чиқамиз.

1- ўзаро боғлиқлик. *Функцияда бўлиш талаби* эксплуатация параметрлари (сифат кўрсаткичлари)ни таъминлашга ва уларни сақланиш муддатини узайтиришга йўналтирилади.



3.09- чизма. Эксплуатация асосий талаблари ўртасидаги ўзаро боғлиқлик: 1, 2, ... 8- ўзаро боғлиқликлар

Рўйхатдаги ишлар талабига келсак, улар шуларни бажаришда меҳнат ва воситалар сарфини камайтиришга йўналтирилади. Бу конструкцияни мураккаблаштиришга ва баъзи, масалан ишончилилик, эксплуатация параметрларини пасайишига олиб келиши мумкин.

Шундай қилиб берилган эксплуатация даражаси ва меҳнат ҳамда воситаларни камайтириш ўртасида муайян зиддият юзага келади. Шунинг учун тегишли техникавий-иқтисодий ҳисоб-китобларни амалга ошириш йўли билан эксплуатация параметрлари даражаси пасайиши билан боғлиқ йўқотишларни рўйхатдаги ишларни бажаришда олинаётган самарани таққослаш зарур.

2- ўзаро боғлиқлик. *Техникавий хизмат кўрсатиш технологияси талаби* тегишли ишларни ўтказишда, шунингдек улар ўртасидаги вақтни оширишда меҳнат ва воситалар сарфини камайтиришга йўналтирилади. Бунга объект, унинг қисмлари ва бирлашмалари узоқ муддатлилигини ошириб конструкцияни такомиллаштириш йўли билан эришилинади. Мазкур талабларни бажариш функцияда бўлиш талаблари билан мувофиқлаштирилади.

3- ўзаро боғлиқлик. *Созлаш технологияси талаби* шунинг ўтказиш вақтида меҳнат ва воситалар сарфини камайтиришга йўналтирилади.

Техникавий объектнинг созлашга яроқлилиги қуйидаги шартларга жавоб бериши лозим бўлган унинг конструкцияси билан жиғи боғлиқдир:

– объектни умумий мутаносиблаш назорат этиш, хизмат кўрсатиш ва созлаш учун қисм ва механизмларга осонлик билан ёндашишни таъминлаши лозим;

– объект қисмларга ажратиш, қисмларни монтаж қилиш ва бирлаштиришининг соддалиги билан ажралиб туриш керак;

– объектнинг конструкцияси агрегатлаш ва тайёр агрегатлар (янги ёки созланган) билан созлашга имкон бера оладиган бўлиши лозим;

– объектнинг қисм ва бирлашмаларида автоматик тўғрилашдан фойдаланиш ва тўзишни кафолатлаш лозим;

– объектда стандарт қисм ва деталлардан, уйғунлаштириш тамойилидан кенг фойдаланиш лозим;

– объект ташхис қўйиш системаси билан таъминланган бўлиши керак.

Юқорида қайд этилган шартлар берилган даражада эксплуатация параметрлари сақланишининг муддатини узайтириш бўйича функцияда бўлиш талабини ҳам таъминлайди.

4- ўзаро боғлиқлик. Юқорида таъкидланганидек (1- ўзаро боғлиқликка қаранг), *руйхатдаги ишлар талаби* шуларни бажаришда меҳнат ва воситалар сарфини камайтиришга йўналтирилади. Бу талабларни қондириш конструкция мураккаблашиши билан боғлиқ. Шу билан бирга техник хизмат кўрсатиш технологияси талабини (2- ўзаро боғлиқликка қаранг) қондириш учун конструкцияни соддалаштириш зарур. Бундан кўринадик кўрилатган талаблар ўртасида зиддият мавжуд, бу техникавий объект конструкциясида ўз ечимини топади.

5- ўзаро боғлиқлик. Созлаш технологияси талаблари ва руйхатдаги ишларни бажариш талаблари ўртасида зиддият бўлиб, биринчи талабларни қондириш учун техник объект конструкциясини соддалаштириш зарур бўлса, иккинчиларини қондириш учун – уни мураккаблаштириш (4- ўзаро боғлиқликка қаранг) лозим. Бу зиддият техникавий объект конструкциясида ўз ечимини топади.

6- ўзаро боғлиқлик. Юқорида қайд этилганидек (2- ўзаро боғлиқликка қаранг), *техникавий хизмат кўрсатиш технологияси талабларини* қондириш учун техникавий объект констр

циясини тамокиллаштириш зарур. Шу билан бир вақтда техникавий хизмат кўрсатишни ташкил этиш талабларини ҳам қондириш учун ҳам шуларни бажариш керак, яъни кўрсатилган талаблар муайян даражада мувофиқлаштирилади.

7- ўзаро боғлиқлик. *Созлаш технологияси талаблари ва техникавий хизмат кўрсатиш технологияси талаблари* тегишли иш турларини бажариш вақтида меҳнат ва воситалар сарфини камайтиришга йўналтирилади. Кўп ҳолларда биринчиларини қондириш учун (3- ўзаро боғлиқликка қаранг) ва иккинчи талабларни (2- ўзаро боғлиқликка қаранг) қондириш учун техникавий объект конструкциясини такомиллаштириш зарур.

8- ўзаро боғлиқлик. *Созлаш технологияси талаблари ва созлаш-ни ташкил этиш талабларини* қондириш учун техникавий объект конструкциясини *технологиявийлик даражасини* ошириш йўналиши бўйича созлашга татбиқан такомиллаштириш зарур. Шундай қилиб кўрсатилган талаблар муайян даражада мувофиқлаштирилади.

Унсурлар ўртасидаги кўриб чиқилган ўзаро боғлиқликлар (эксплуатация талаблари) муайян тарзда техникавий объект конструкциясига таъсир этади. Умуман, эксплуатация талабларига мувофиқ техникавий объект конструкцияси берилган эксплуатация параметрларини узоқ вақт мобайнида таъминлашга, шунингдек руйхатдаги ишларни, техникавий хизмат кўрсатиш ва созлашни ташкил этишда меҳнат ва воситалар сарфини камайтиришликни таъминлашга йўналтирилади.

3.3.4. Техникавий объектни тугатишни уни бунёд этиш билан ўзаро боғлиқлиги

Техникавий объектнинг ҳаёт цикли муаммосига системавий ёндашиш унинг мавжудлигини тугатишликка ҳам эътиборни қаратишни талаб этади.

Ҳар қандай техникавий объект, агар у қимматли маданият ёдгорлиги ҳисобланмаса, эртами-кечми эксплуатация жараёнидан чиқади ва *туғатилади*. Тугатиш усули системавий бўлиши лозим ва техник объектни бунёд этишда кўзда тутилиши керак.

Техникавий объектни конструкциялаш ва тайёрлашда тугатиш жараёнининг бир қатор талабларини ҳисобга олиш лозим:

– техникавий объектни тугатишда восита ва меҳнат сарфини минимал даражага келтириш;

– тугатилаётган объектнинг материалларидан (массанинг умумий тарзида) иккиламчи хомашё сифатида, яъни масса рециркуляциясини таъминлашда максимал даражада фойдаланиш;

– техникавий объектни тугатиш жараёнида чиқиндилар билан атроф-муҳитнинг ифлосланишини тўлиқ ёки деярли тўлиқ олдини олиш.

Техникавий объектни тугатишда воситалар ва меҳнат сарфи йиғиш ва монтаж қилиш бўйича қабул қилинган тархга сезиларли даражада боғлиқ. Бу схемалар демонтаж ва булаклашда сермеҳнатлиликка бевосита таъсир этади.

Тугатилаётган объектнинг массасидан максимал фойдаланиш:

биринчидан, техника объектини эксплуатация жараёнида сақлаш билан (металларни коррозиядан ҳимоялаш, деталлар узоқ муддатлилигини ошириш ва ҳ.к.);

иккинчидан, материалларни иккиламчи ишлашда йўқотишларни камайтириш билан;

учинчидан, юқори технологик деталлардан, баъзан тугатилаётган объектнинг яхлит қисмларидан бошқа бунёд этилаётган объектларда фойдаланиш билан (масалан, ишлаб бўлган станокларнинг қисмларидан янгиларини яратишда, турли конструкцияларда бошқа мақсадларда фойдаланишда ва ҳ.к.ларда) боғлиқ.

Масса баланси ҳал қилувчи аҳамият касб этади.

3.10- чизмада массада самарали фойдаланиш модули берилган. Мазкур модулга мувофиқ масса айлана ҳаракатини таъминлаш зарур, ҳаёт цикли босқичларида, айниқса техника объектини тугатишда унинг йўқотишларини минимал ҳолга келтириш керак. Мазкур моделнинг асоси бўлиб системавий ёндашиш ҳисобланади.

Чиқиндиларнинг хавфли тарқалиб кетишини камайтирувчи масса айланиши қанчалик тўлиқ амалга оширилса, цивилизациямизнинг ҳалокатга учраш хавфи шунчалик камаяди.

Атроф-муҳитни ифлосланишига йўл қўймаслик учун фақат чиқиндиларни камайтирибгина қолмай, балки уларни қайта ишлатишнинг зарарсиз технологиясини қўллаш ҳам лозим. Бундай технологияга яққол мисол бўлиб, пластик массалардан иборат

чиқиндиларни «еб тугатувчи» зарарсиз бактериялардан фойдаланиш ҳисобланади.

Резюме. Техника объектлари конструкциясига қуйидаги талаблар тизими қўйилади: эргономик, ишлаб чиқариш, эксплуатация, иқтисодий ва экологик. Ишлаб чиқариш талаби конструкторлик технологик ҳужжатларни самарали ўзгартириш, бошланғич материаллар ва тайёр техника объектининг ярим фабрикатлари нуқтаи назаридан қаралади, эксплуатация шартлари эса ундан самарали фойдаланиш шароитларидан келиб чиқади. Техникавий объект мавжудлигига атрофлича ёндашиш уларни тугатиш муаммоларини ҳал этишликни талаб қилади.

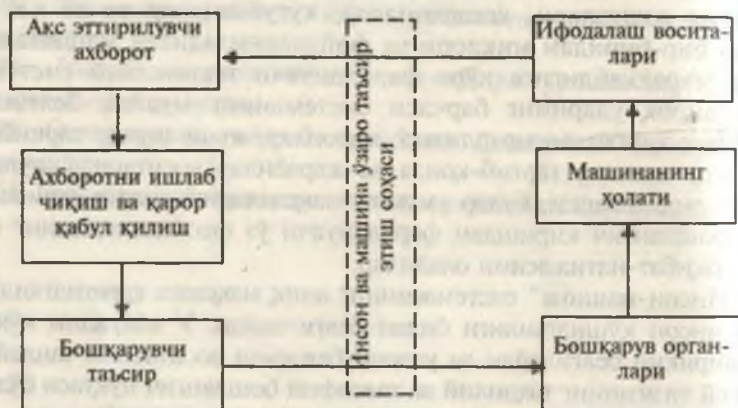


3.10- чизма. Массадан самарали фойдаланиш модели:

A_{min} , B_{min} , C_{min} , D_{min} — масса йўқотишлари.

Машина ва унинг кичик системаларини (4.01- чизмага кўрсатилмаган) турли мутахассислар (систематехниклар, конструкторлар, технологиялар ва б.) ташкил этади, бунга ойлаб ёки йиллаб вақт кетади (мураккаб машиналарда). Машина тузиш жараёнида улар системавий жиҳатдан ёндошадилар (3-бобга қаранг). Инсон омили бўйича мутахассисга келганда эса, бунда у инсон психологик таъсирини жавоб берувчи акс эттириш воситалари ва бошқариш органи таъсирини юзага чиқаради. У мутахассисларнинг машина динамикасини инсон имкониятлари билан қўшиқчи таъминлайди.

“Инсон-машина” системасининг иккинчи (сўл) қисми (4.01- чизмага қаранг) инсон кичик системасини ташкил этади. Бунда акс эттириш воситаларидаги ахборотлар қабул қилинади ва иш-лаб чиқилади, шундан сўнг бошқарув органига бошқариш таъси-ри бўйича тегишли қарор қабул қилинади.



4.01- чизма. “Инсон-машина” системасининг тузилиш тарҳи

“Инсон-машина” системасининг муҳим қисмини инсон ва машиналар биргаликдаги ҳаракат соҳаси ташкил этади. Маълумот ана шу соҳа орқали икки йўналишда ўтади: машинада инсонга томон ва инсондан машинага томон. Шундай қилиб, “инсон-машина” системаси ёпиқ контурни ташкил этади, бунда информация системанинг исталган нуқтасидан йўналишни бошлаб ва уни бир йўналиш бўйлаб ўтиб, бошланғич нуқтага қайтади.

Келтирилган системада инсон оддий звено сифатида қаралмайди, балки системани *ташқил этувчи*, олдиндан белгиланган натижага эришишга уни *йўналтирувчи* ва система фаолияти бир маромдалигини *таъминловчи* ўзига *хос звено* сифатида қаралади. Инсон топшириқни белгилайди, бошқарув ҳаракатини бажаради ва улар натижасини баҳолайди. Бундай ёндашилганда фақат инсоннинг *“кириш”* ва *“чиқиш”* тавсифларини белгилаш старли эмас. Унинг фаолиятини *психологик тадқиқ этиш* зарур.

Инсон-машина системасини яратиш машинани конструкцияловчи ва инсонни тадқиқ этувчиларнинг биргаликда ишлашини зарур қилиб қўяди.

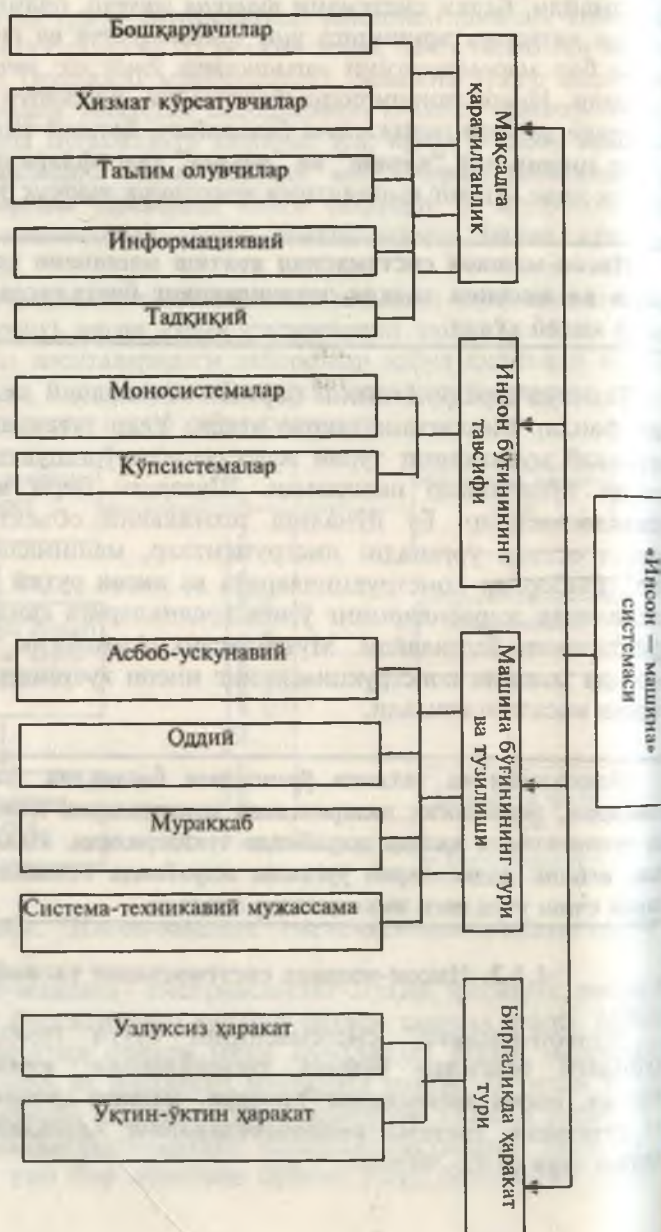
Техника тараққиётининг бориши техникавий ва антропологик фанлар бирлигини тақозо этади. Улар туташувида мазкур мураккаб муаммонинг турли аспектларини ўрганувчи бир қатор илмий йўналишлар шаклланди. Шулардан бири **муҳандислик психологияси**дир. Бу йўналиш техникавий объектни муайян қараш остида ўрганади: инструментлар, машиналар, приборлар, приборлар конструкцияларига ва **инсон руҳий хусусияти**га технологик жараёнларнинг ўзига хосликларига қандай талаблар қўйилишини белгилайди. Муҳандислик-психологик тадқиқотлар асосида машина конструкциясининг инсон хусусиятига мослаштириш масаласи ечилади.

Психология ва техника ўртасидаги боғлиқлик ўзародир. Бир томондан, психологик назария янги машиналарни конструкциялаш ва эксплуатация қилиш жараёнида текширилади. Иккинчи томондан, психик ҳодисаларни ўрганиш жараёнида техникавий масалаларни ечиш учун янги имкониятлар очилади.

4.1.2. Инсон-машина системасининг таснифи

“Инсон-машина” системасининг бутун турли-туманлиги қуйидаги белгилар бўйича таснифланади: **мўлжалланилган мақсад**, инсон звеносининг тавсифи, машина звеносининг тури ва тузилиши, система компонентларининг биргаликда ҳаракат қилиш тури (4.02- чизма).

4.02- чизма. "Инсон-машина" системасининг таснифи



Мўлжалланилган мақсадга кўра, системанинг беш гуруҳи фарқланади:

- **бошқарув**, бунда инсоннинг асосий вазифаси машина (комплекс)ни бошқариш ва ҳ.к.;

- **хизмат кўрсатувчи**, бунда системани назорат қилиш, носозликларни излаш ва ҳ.к.лар инсоннинг вазифаси ҳисобланади;

- **ўргатувчи**, инсонда муайян кўникма ва малакаларни ҳосил қилиш учун хизмат қилади;

- **информациявий**, инсон учун зарур информацияни излаш, тўплаш ёки олишни таъминлайди;

- **тадқиқий**, у ёки бу ҳодисани таҳлил қилишда инсон томонидан фойдаланилади.

Бошқарув ва *хизмат кўрсатувчи системанинг* ўзига хослиги бўлиб, инсоннинг машина компонентларига таъсири ҳисобланади. *Ўргатувчи* ва *информациявий системаларда* таъсир этиш инсонга йўналтирилади. Тадқиқий системага келсак, бунда таъсир объекти бўлиб инсон ва машина ҳисобланади.

Инсон звеноси тавсифи бўйича системанинг икки гуруҳи фарқланади:

- **моносистемалар**, бунинг таркибига битта инсон ва бир ёки бир нечта техникавий объект киради;

- **полисистемалар**, бунинг таркибига инсонлар жамоаси ва у билан биргаликда ҳаракат қилувчи техникавий объектлар мажмуи киради.

Система машина звеносининг тури ва тузилиши бўйича қуйидаги гуруҳларга бўлинади: **инструментал, оддий, мураккаб ва система-техникавий мужассамалар.**

Ниҳоят, система гуруҳлари биргаликдаги ҳаракати тури бўйича **узлуксиз ва ўқтин-ўқтин ҳаракатланувчи** бўлиши мумкин.

Барча «инсон-машина» системаларида инсон ҳаракати дейилганда унинг фаолиятидаги аниқ мақсадга эга функционал элементлар тушунилади.

«Инсон-машина» системаларидаги *инсон-операторнинг* фаолияти турли-туман тавсифга эга. Бироқ, шунга қарамай, уни тўрт асосий босқичга ажратиш мумкин [32]:

- *информацияни қабул қилиш (топиш, фарқлаш, аниқлаш);*

– информацияни баҳолаш ва қайта ишлаш (топишиқлар ва жорий параметрларни таққослаш, таҳлил ва информацияни умумлаштириш);

– қарор қабул қилиш (излаш, саралаш, таснифлаш ва муаммоли вазиятлар тўғрисидаги информацияни умумлаштириш, моделларни тўғрилаш, ҳаракат тамойили ва программасини қабул қилиш);

– қабул қилинган қарорни амалга ошириш (керакли бошқарув органини излаш ва уни манипуляция қилиш).

Дастлабки икки босқич **информацион излаш** деб аталади, информацияни қабуллаш ва уни баҳолашни ўз ичига олади. Кейинги икки гуруҳ **амалга ошириш (хизмат кўрсатиш)** деб номланади, у қабул қилинган информацияни аниқлаштириш, қарорни танлаш ва уни бажаришдан иборатдир.

Инсон-оператор асосий функциясига ва бошқа параметрларга боғлиқ ҳолда **операторлик фаолиятининг** бир неча тури фарқланади [32].

– **Оператор-технолог.** Технологик жараёнга бевосита жалб этилган, қоидага кўра дарҳол хизмат кўрсатиш тартибида ишлайди, аниқ вазият ва қарорлар тўлиқ тўпламига эга инструкцияга амал қилган ҳолда бажарувчилик вазифасини амалга оширади.

– **Оператор-манипулятор.** Ишлар, манипуляторлар, машиналар, кучайтирувчиларни сенсомотор бошқарув механизмларидан фойдаланиб бошқаради.

– **Оператор-кузатувчи, назоратчи.** Бундай тур фаолият учун информацион ва концептуал моделларнинг катта салмоғи ҳосилдир. У зуд ва кечиктирилган хизмат кўрсатиш тартибида ишлаши мумкин.

– **Оператор-тадқиқотчи.** Ўз фаолиятида, қоидага кўра тушунчавий фикрлаш аппарати ва образли концептуал моделлар асосидаги тажрибадан фойдаланади.

– **Оператор-бошқарувчи.** «Инсон-машина» системасидаги бошқа одамларга раҳбарлик қилади.

Операторлик фаолияти турларини фарқлаш фаолият воситаларини инсон имкониятлари билан уйғунлашуви умумий йўналишини белгилашга имкон беради. Фаолият ҳар бири тури тузилишини системавий ўрганиш тегишли инсон машинаси системасини яратишда асос бўлиб ҳисобланади.

Инсон-оператор ва машина ўртасидаги функцияни тақсимлашда улар тавсифини қиёслашдан келиб чиқиш зарур. Танланган тақсимотга «Инсон-машина» системаси ишининг самаралилиги сезиларли даражада боғлиқдир.

Резюме. «Инсон-машина» системалари атроф-муҳитда мужассама мақсадларга эришиш учун биргаликда ҳаракат қилувчи одамлар ва машиналар мажмуи сифатида намоён бўлади. Бу системада инсон ўз олдига мақсад қўяди, вазифани белгилайди ва уларни бажариш вос.таларини таплайди. «Инсон-машина» системаси машина кичик системаси, инсон кичик системаси ва инсон ҳамда машина биргаликда ҳаракатланиш звеносини ўз ичига олади. «Инсон-машина» системаларининг барча турли-туманлари қуйидаги белгилар бўйича таснифланади: мақсадга қаратилганлик, инсон звеноси тавсифи, машина звеносининг тури ва тузлиши, система компонентларининг биргаликда ҳаракатланиш тури.

4.2. «Инсон-машина» системасини лойиҳалашнинг муҳандислик-психологик асоси

4.2.1. Инсон «инсон-машина» системасининг компоненти сифатида

Машиналар фақат операцияларни, фақат операциялар системаларини бажаради. Улар субъектив мотивлардан маҳрум ва улар ниманики қилса, бунинг улар учун маъноси йўқ. Улар бирор мақсадни кўзламайди ва мақсадни англаб ҳам етмайди. Буни система компоненти сифатидаги инсон бажаради.

Системаларнинг инсон компоненти камчиликлар, хатолар ва техникавий объект ишидаги носозликларни *пайқаш, фарқлаш ёки қоплаш* учун сўнгги масъулиятни зиммасига олади. Кўп ҳолларда системанинг ишламай қолишлиги инсон учун топшириқ қониқарсиз лойиҳаланганлиги, оператор ва техникавий объект ўртасидаги ўзаро ҳаракатнинг айнан эмаслиги, системанинг ишлаши ёки унга хизмат кўрсатиш талаблари *етарлича ўргатилмагани, яхши тушунилмаганлиги* ёхуд бошқача вазиятли омиллар билан боғлиқдир.

«Инсон-машина» системасини яратиш ушбу системага *яхлит* ва уни тавсифловчи ягона тил тизими сифатида ёндошиш-

ни талаб этади. Бундай ҳолда муҳандислик-психологик лойиҳалаш мақсади бўлиб, «инсон-машина» системасининг таҳлили билан бирлашиб кетган оператор фаолиятининг тавсифи, бошқарув объектининг инсонга юклайдиган чекловларини аниқлаш, шунингдек, оператор фаолияти билан белгиланадиган бошқарув объекти параметрларига бўлган талаб ҳисобланади.

Муҳандислик-психологик лойиҳалашда қуйидагиларга амал қилиш зарур:

- *система техникавий қисми ишлашига ва инсон-оператор фаолиятини тавсифлашга бирдек ёндошиш;*

- *инсон-оператор фаолияти психофизиологик тавсифи индивидуаллигини ҳисобга олиш;*

- *ўргатиш ва бошқарув конкрет объектида ишлаш учун зарур тавсифдаги операторларни саралаш жараёнидаги фаолият тавсифи динамикасини таққослаш;*

- *инсон-оператор функционал аҳволини ўзгаришини ҳисобга олиш.*

Ушбу масалаларни ечиш инсон оператор фаолиятини системавий лойиҳалашнинг зарурий таркибий қисми ҳисобланади.

Системага киритиладиган **инсон фаолияти** системаларининг техникавий унсурларидан фарқли ўлароқ тўла лойиҳаланадиган унсур ҳисобланмайди. Унинг профессионал тавсифининг кўпчилик қисми лойиҳалаш жараёнида эмас, балки унинг ҳаёти ва меҳнат фаолияти жараёнида шаклланади. Баъзи таклифларни қисман тўғрилаш касбий саралаш ва ўқитишдагина мумкиндир.

Машина кўп ҳолларда икки хил ҳолатга эга бўлади: **ишлайдиган ва ишламайдиган**, яъни у ёки ишлаб туради, ёки носозлик туфайли ишламайди. Машинадан фарқли ўлароқ, инсоннинг психофизиологик параметрлари икки эмас балки **бир қатор ўтувчи ҳолатларга** эга бўлади. Шу муносабат билан «инсон-машина» системасининг рад этишига олиб келувчи инсон-оператор *самарали фаолияти* ва *узилишлар билан фаолиятда* бўлишликка ажралувчи сифат ва миқдорий чегарани белгилаш зарурдир. Шунинг учун бундай системани лойиҳалаш оператор функционал ҳолатини назорат қилиш система ва воситаларини, шунингдек, унга йўналтирилган таъсир системаларининг лойиҳалашни ўз ичига олиши керак.

Лойиҳаловчилар учун «инсон-машина» системаси техникавий унсурларини ишлаб чиқиш, бу — қўйилган мақсадни ба-

жаришга имкон берувчи физик механизмлар (техника воситалари, программа таъминоти, методика ва ҳ.к.)га қўйиладиган талабларни ўзгартириш. Системавий лойиҳалашда қатнашувчи инсон омили бўйича мутахассислар учун бу ҳам қайта ўзгартиришдир, аммо анча мураккаб: инсон-операторга бўлган физик талаблардан тортиб то ахлоқий талабларгача, булардан бажаришликни таъминловчи мавжуд механизмларгача. Шу муносабат билан инсон омили бўйича мутахассислар фаолиятини шартли равишда уч босқичга бўлиш мумкин:

- «инсон-машина» системасига қўйиладиган жисмоний талабларни ўрганиш;
- инсон-операторга бўлган ахлоқий талабларни белгилаш;
- ахлоқий талабларни самарали бажариш учун аниқ механизмларни таклиф этиш.

Лойиҳалаш вақтида инсон омили бўйича мутахассислар инсон-оператор фаолиятига тааллуқли турли талабларни илгари сурадилар. Бу талаблар тўрт хил бўлиши мумкин:

- техникавий воситаларни лойиҳалашга, «инсон-машина» системасини программавий ва тартибини таъминлашга бевосита таъсир этувчи талаблар;

- системага хизмат кўрсатувчи ходимларни саралаш ва тўплаш талаблари;

- ходимларни ўргатиш бўйича талаблар (ўқув режаси, таълимнинг техника воситалари ва ҳ.к.);

- ходимни текшириш ва унинг иши самарадорлигини баҳолаш бўйича талаблар (мезонлар, статистик ва экспериментал тадқиқотлар рўйхати билан синов программасини ёзиш, текшириш сценарийсини ишлаб чиқиш, тадқиқотлар натижасини таҳлил қилиш, тавсияларни ишлаб чиқиш ва ҳ.к.).

«Инсон-машина» тизимини лойиҳалаш инсон омили нуқтаи назаридан [38,39] ишларда тўлиқ кўриб чиқилган.

4.2.2. Системавий лойиҳалаш босқичларида муҳандислик-психологик омилларни ҳисобга олиш

Ҳар қандай «инсон-машина» системасининг мақсадли ишлашнинг самаралилиги ва ишончлилиги инсон-оператор белгиланган шароитларда ўз зиммасига юклатилган вазифани қанчалик ўз вақтида, аниқ ва хатосиз бажаришига боғлиқдир.

Оператор вазифасини бажаришлигига бўлган талаб системанинг автоматлаштирилганлик даражасига боғлиқ. *Автоматлаштириш* — механизациялаштиришнинг паст даражасида оператор техникавий объектни бевосита бошқаради ва параметрларни текширади ҳамда унинг иш натижасини назорат қилади. *Автоматлаштириш даражаси юқори бўлганда* системанинг машина унсурлари унинг ишини юқори даражада бошқаради. Бундай ҳолда оператор фаолиятида назорат қилишлик устунлик қилади.

Муҳандислик-психологик омилларни ҳисобга олишнинг ва системавий лойиҳалашда инсон-оператор вазифасини белгилашнинг муайян тадрижийлиги мавжуддир [32].

Техникавий топшириқни ишлаб чиқиш ва келишиш босқичида қуйидаги масалалар ҳал этилади:

- лойиҳаланаётган системалар ишида инсон иштирокининг айни зарурлиги ва имкониятлари;
- инсонга юкланиши мумкин ва шарт бўлган асосий иш турлари;
- инсон-машина системасига хизмат кўрсатишда операторга таъсир этиши мумкин бўлган шароит ва омиллар;
- системани эксплуатация қилишда оператор имкониятига тушадиган чеклашлар;
- экстремал шароитларда (авария ҳолати, турли ортиқча юкланишлар билан муайян вақт мобайнида ишлаш ва ҳ.к.)да инсон-оператор ишлаши мумкинлиги.

Техникавий таклифларни ишлаб чиқариш босқичида қуйидаги ишлар бажарилади:

- «инсон-машина» системаси системадан конкрет фойдаланиш шартлари билан боғлиқ талаб ва чекловларни ҳисобга олган ҳолда ечиладиган вазифаларни белгилаш;
- инсон-оператор ва бутун система ишига таъсир этувчи ишчи муҳит омиллари рўйхатини, система ҳар бир унсурнинг ўз олдига турган бажариш учун имкониятини белгилаш;
- унсурларни танлашни амалга ошириш.

Техникавий таклифлар босқичида айти шундай «инсон-машина» системасини эксплуатация қилиш бўйича материаллар, истиқболли ИТИлар натижалари, конструкторнинг система тузилиши бўйича ва инсондан унинг таркибида фойдаланиш таомийллариға оид умумий фикрлари бошланғич материал бўлиб ҳисобланади.

Эскиз-лойиҳа босқичида қуйидаги ишлар бажарилади:

- системага хизмат қилишдаги инсоннинг вазифалари ҳақида қарор қабул қилинади, унинг фаолияти тавсифи ва ишлар алгоритми белгиланади;

- ишчи муҳит омилларининг рўйхати ва мазкур омиллар бўйича метёрлар ишлаб чиқилади;

- ҳаёт фаолиятини таъминлашнинг йўллари ва воситаларини танлаш бўйича тавсиялар, нохуш омиллардан ҳимояланиш воситаси, шунингдек антропометрик маълумотлар ва психофизиологик талабларга асосланиб, умумий қарорлар мужассамасига тавсиялар ишлаб чиқилади;

- информацион модел тузиш тамойиллари белгиланади (операторга қандай информацияни бериш керак, оператордан информация қандай кўринишда келиши керак ва ҳ.к.);

- операторлар сони белгиланади ва улар биргаликдаги ҳаракат тартиби аниқланади.

Техникавий ва ишчи лойиҳаларини ишлаб чиқиш босқичларини муҳандислик-психологик омиллари нуқтаи назаридан ҳисобга олиш айти бир вазифага ва иш шаклига эга:

- инсон биргаликда ҳаракат қиладиган система техникавий унсурлари бўйича аниқ қарорлар ишлаб чиқилади;

- оператор фаолияти муфассал тархини ишлаб чиқиш;

- муваққат юкланиш ва ишдаги зўриқишни баҳолаш;

- информацион моделлар таркиби ва тузилишини аниқлаш ва ҳ.к.

Бу босқичларнинг ўзига хос жиҳатлари бўлиб, уларда биринчи ва иккинчи босқичларда қабул қилинган қарорларни тўғрилаш рўй бериши мумкин.

Заводдаги ва кейинги синовлар босқичида қуйидаги масалалар ҳал этилади:

- оператор ишлаш тартиби муфассал белгиланади;

- эксплуатациянинг барча режимларида, авария ҳолатини ҳам қўшганда системанинг программалари ва синаш усуллари белгиланади;

- бошланғич конструкторлик ҳужжатларини тўғрилаш ва серияли намуна учун конструкторлик ҳужжатларини ишлаб чиқиш ва ҳ.к.лар амалга оширилади.

«Инсон-машина» системасини барпо этишнинг барча босқичларида иш фазоси ва қамров кўламини белгиловчи инсоннинг антропометрик тавсифини, тиклаш кўрсаткичи ва информацияни ишлаб чиқиш, матор ҳаракатлари кўрсаткичи, физиологик ва психологик эҳтиёжлар, жисмоний ва ижтимоий муҳитга сезгирлик, индивидуал фарқлар ва ҳ.к.ларни ҳисобга

олиш зарур. Бу тавсифларнинг барчаси бирор ҳолда система-
нинг ишлаш самарадорлиги ва инсон-оператор ишининг
зиқлигига таъсир этади.

4.2.3. «Инсон-машина» системаси параметрларини танлашга ягона ёндашишлик

«Инсон-машина» системасини баҳолаш мезонлари унинг ҳар
икки қисми (машина кичик системаси ва инсон кичик система-
си)ни тавсифловчи кўрсаткичларни ўз ичига олади.

«Инсон-машина» системасини лойиҳалашда улар ишлаш
самарадорлигини баҳолаш мезони ишлаб чиқилади. *Масса, га-
барит ўлчамлар, аниқлик, ишончлилик, қиймат, энергия истеъмол
қилиш ва ҳ.к.*лар шундай мезонлар бўлиши мумкин. Бунда ҳар
бир мезонлардан бири, қоидага кўра, инсон-оператор фаолия-
тининг муайян шароитлари учун устувор ҳисобланади. Фаоли-
ят турли аспектлари учун универсал мезон мавжуд эмас.

Мисол тариқасида **аниқлик мезонини** кўриб чиқамиз. Бу
«инсон-машина» системасини лойиҳалаш ва баҳолашда тез-тез
қўлланади.

Машина кичик системасининг унсурлари ҳамиша муайян
йўл қўйишлар билан тайёрланади, бу шубҳасиз технологик ва
бошқа ишлаб чиқаришдаги нуқсонлар мавжудлиги билан
изоҳланади. Бу камчиликлар, қоидага кўра тасодифий тавсифга
эга, механик кичик системаларнинг параметрлари вақт
миқёсида ўзгариб туриш тенденциясига эга, бунда уларнинг
тавсифи **стохастик** ҳисобланади.

Иккинчи томондан, ҳар қандай система муайян инсонлар
жамоаси учун бунёд этилади, бу параметрларни бир инсондан
иккинчи бир инсонга сочиб юборишга олиб келади. Бундай со-
чиб юборишлик чегараларини лойиҳалашда тактик-техник талаб-
ларга асосланилади. Бу чегаралар мазкур системадаги инсон
ишининг аниқлигини белгилайди. Шундан келиб чиқадики, *ин-
сон кичик системасининг* тавсифи ҳам **стохастик** ҳисобланади.

Шундай қилиб, ҳар қандай «инсон-машина» системаси ях-
лит ҳолда стохастик ҳисобланади ва унга нисбатан тегишли
тадқиқот усуллари қўлланади.

Параметрларнинг тасодифий ўзгариш қийматлари соҳаси
мавжуд бўлиб, бунда «инсон-машина» системаси яхлит тарзда
ишга **ноқобил** бўлади. Йўл қўйилган чегарадан четга чиққан ин-

сон-оператор функционал тавсифининг тасодифий ўзгариши вунга олиб келадики, у энг такомиллашган системани ҳам бошқара олмай қолади. Шу билан бир вақтда оператор қанчалик яхши тайёргарлик кўрган бўлмасин, агар система-нинг техникавий қисми инсон функционал тавсифи билан му-таносиб бажарилмаган бўлса, бунда система умуман ишга ноқобил бўлади.

Шундай қилиб, машина параметрларини сочиб юбориш ва инсон-оператор функционал тавсифига ягона талабларни бел-гилаш вазифаси юзага чиқади.

Резюме. «Инсон-машина» системасини яратиш унга ягона тарзда яхлит ва уни тавсифловчи ягона тил сифатида ёнда-шишни талаб этади. Унинг самарадорлиги ва ишончилиги аниқ мақсадли ишлаши белгиланган шaroитларда ўзига юкланган ва-зифани инсон қанчалик ўз вақтида, аниқ ва хатосиз бажариш-лигига боғлиқдир. Бу функциялар мазмунига кўра системавий лойиҳалашнинг тегишли босқичларида кўзда тутилади ва белги-ланади. Умуман ҳар қандай «инсон-машина» системаси сто-хастик ҳисобланади ва унга нисбатан тадқиқотнинг тегишли усуллари татбиқ этилади.

4.3. «Инсон-машина» системасини муҳандислик-психологик жиҳатдан баҳолаш

4.3.1. Баҳолаш ҳақидаги умумий тушунчалар

Муҳандислик-психологик жиҳатдан баҳолаш «инсон-машина» системаси (унинг кичик системаси, звенолари, унсурлари)ни муҳандислик-психологик талабларга, унинг ишлаш кўрсаткичлари эса техникавий топшириқ талабларига мувофиқлигини текширишдан иборатдир.

Куйидагилар муҳандислик-психологик баҳолаш объектлари ҳисобланади:

- «инсон-машина» системасининг ишлаш кўрсаткичлари;
- инсон ва машина ўртасидаги биргаликда ҳаракатланиш мазмуни ва унинг ташкил этилиши;
- иш ўрни ва бошқарувнинг оператив пунктлари;
- алгоритмлар ва оператор фаолиятининг метёрлари;
- операторнинг касбий тайёргарлик даражаси;
- иш муҳитининг омиллари.

Муҳандислик-психологик баҳолаш «инсон-машина» системасининг ҳаётӣ цикли барча босқичларида (лойиҳалаш, тайёрлаш ва эксплуатация қилишда) амалга оширилади.

Лойиҳалашда турли ечимлар талқинлари қиёсланади ва улардан энг мақбули танланади; олинган тавсифлар ва инсон машина системасининг кўрсаткичлари босқичлар бўйича аниқланади; қўйилган талаблар бажарилган лойиҳага мувофиқлиги текширилади.

Тайёрлашда системанинг физик қисмлари параметрлари конструкторлик технологик ҳужжатларнинг талабларига мослиги текширилади ва мавжуд тавсифлар ҳамда «инсон-машина» системасининг кўрсаткичлари баҳоланади.

Эксплуатация қилишда операторнинг касбий тайёргарлик даражаси, уларни касб бўйича танлаш, ўқитиш, шуғулланганлик, меҳнатни ташкил этиш, дам олиш ва ҳ.к.ларни ҳам қўшиб баҳоланади. Бундай текширишлар «инсон-машина» системасини эксплуатация қилишдаги белгиланган сифат даражасини таъминлаш ва уни ушлаб туришга йўналтирилади.

«Инсон-машина» системасини муҳандислик-психологик баҳолаш **кўп босқичли** ҳисобланади. Биринчи босқичда системанинг уни ишлаш жараёнига тааллуқли бўлмаган у ёки бу сифат ва хоссаларини текширишдан иборат *статистик баҳолаш* ўтказилади. Мазкур ҳолда фақат тузилиш, системани қуриш ва ташкил этиш тамойиллари баҳоланади холос. Эксперт усулида ўтказилган шундай баҳолаш асосида сифат кўрсаткичи белгиланади. Статистик баҳолаш бошланғич ва мажбурий ҳисобланади.

Мураккаб система ва система техникавий комплекслар учун **иккинчи босқичда** оператор фаолиятини алгоритмик таҳлил этиш ёрдамида амалга ошириладиган *улар мураккаблигини баҳолаш* ўтказилади. Олинаётган маълумотларни узлуксиз ишлаб чиқиш тизимлари (масалан: турли хил АБСлар) учун муҳим *динамик баҳо* бўлиб келаётган топшириқлар оқими фаолиятига таъсирини ҳисобга олувчи оператор информაციон юкланишини белгилаш ҳисобланади.

Кейинги босқичда муҳандислик-психологик баҳолаш инсон-машина системаси асосий кўрсаткичларини белгилашни ва уларни талаб этилаётгани билан қиёслашни ўз ичига олади.

Ниҳоят, ҳам қабул қилинаётган турли қарорлар, ҳам инсон-машина системасини умуман *иқтисодий баҳолаш* ҳам бўлиши керак.

«Инсон-машина» системаси ҳаёт циклининг турли босқичларида баҳоланиши лозим бўлган масалалар рўйхати [32] ишда келтирилади.

4.3.2. «Инсон-машина» системаси ишончлилигини баҳолаш

«Конструктор тахтасидан қанча узоқлашилса, ишончсизлик шунчалик аён бўла боради ва у шунчалик қимматга тушади». А. Н. Туполев

«Инсон-машина» системасининг ишончлилиги унинг техникавий қисми ишончлилиги ва инсон-оператор ишлари ишончлилиги билан белгиланади.

Техникавий объектлар (буюмлар) ишончлилигини белгилаш яхши маълум [26] — бу объект (буюм)нинг вақт мобайнида ўз ишига қобилигини сақлаш хусусиятидир. Инсон-оператор ишларининг ишончлилигига келсак, ишда [45] бу «талаб этилаётган вақт оралиғида системанинг талаб этилаётган ҳаракати даражасида иш ёки топшириқ муваффақиятли бажарилиш эҳтимоли» сифатида аниқланади. Айни шундай таъриф [32] ишда ҳам келтирилади. Анча тулиқ таъриф эса [47] да берилади. Бунда инсон-оператор ишининг ишончлилиги, «оператор муайян вақт оралиғида система томонидан қўйилган баъзи бир ҳаракатларни туғри бажариши ва ҳеч қандай системага зарар етказиши мумкин бўлган бошқа ҳаракатларни содир этмаслик эҳтимоли» сифатида белгиланади.

Инсон-оператор ишончлилигининг таҳлили, бу метод бўлиб, унинг ёрдамида инсоннинг ишончлилигини баҳолаш амалга оширилади. Бу билан жипс боғлиқ бўлган системанинг яроқлилик системавий тавсифи система ёки унинг қисмлари талаб этилаётган вақтда фойдаланиши мумкинлигини кўзда тутади.

Инсон ишининг ишончлилигини олдиндан айтиб бериш ва баҳолаш учун қуйидагилар зарур [32]:

1. Фаолиятни таҳлил қилишда инсоннинг эҳтимоли бор бўлган хатоларини аниқлаш керак. Қачонки юз бериши мумкин бўлган хатолар аниқ бўлса, мазкур хатоларни бартараф этишни аппарат конструкциясида ёки воситалар технологик жараёнида кўзда тутиш мумкин бўлади. Табиийки, буни иқтисодий нуқтаи назардан амалга ошириш шарт.

2. Кичик система умуман системани эксплуатация қилиш ва унга хизмат кўрсатиш жараёнида юзага чиқиши мумкин бўлган энг хавfli ва энг кўп учрайдиган хатоларни олдиндан айтиб бериш мақсадга мувофиқ.

3. Инсон айби билан «инсон-машина» рад этиш частинининг лозим бўлган ҳодисани аниқлашга ёрдам беради.

4. Хатога йўл қўйиш, муҳим хатоларни эҳтимолинигина олдиндан айтиб бериш зарур бўлиб қолмай, бундан оператор томонидан иш муваффақиятли бажарилади.

«Инсон-машина» системаси иши тавсифининг ҳар қандай узгариши инсон-оператор тавсифини баҳолашни ўз ичига олмайди.

Инсон хатоси, шунингдек, машина подсистемасининг баъзи рад этиши уларнинг системага таъсири нуқтаи назаридан баҳолашда хилда эмас. Улар турли манбаларга эга ва ҳам оператор айби билан, ҳам системани сифатсиз ишлаб чиқиш оқибати билан, ҳам плуатация қилиш шароитининг ёмонлиги туфайли келиб чиқиши мумкин.

Оператор хатоси қуйидаги ўринларда содир бўлиши мумкин:

- топшириқни ёки технология жараёнининг қандайдир қисmini нотўғри бажаришда;

- топшириқ ёки операциялардан бирортасини нотўғри тартибда бажаришда;

- кераксиз топшириқни ёки қандайдир операцияни бажаришда.

Системанинг хатоси (рад этиши) қуйидаги сабабларга кўра юзага келади:

- система унсурлари, персонални ҳам қўшганда, яроқсиз талаб этилган тавсифга эга эмас;

- система ишини ташкил этиш усуллари сифатсиз.

«Инсон-машина» системасидаги хато нотўғри метод билан ҳам боғлиқ бўлиши мумкин.

Техникавий қисм рад этишига олиб келувчи операторнинг хатоси қайтариб бўлмас ҳисобланади, чунки у ўз-ўзини ҳаётда тиклай олмайди. Техникавий қисм рад этишига олиб келувчи хатони эмас кўпинча тузатиш мумкин бўлади. Шунинг учун операторнинг хатосини унинг иши ишончлилиги билан аниқлаштириш мумкин эмас.

Инсон хатоси, яъни «инсон-машина» системасининг рад этишга олиб келувчи, уларнинг манбалари бўйича қуйидаги тарзда таснифланади.

1. Инсон омилини нотўғри ҳисобга олиш билан боғлиқ *инсон конструктор хатоси*. Масалан, аниқ созлашни талаб қилинган берилган чегарада технологик жараён тавсифини сақлаш бўлмай қолишига олиб келади.

2. Аппарат амалдаги параметрларининг чизмаларда ёки техникавий йуриқномаларда кўрсатилган параметрларга мос келишига сабаб бўлган *тайёрлашдаги хатолик*. Масалан, схеманинг нотўғри туташтириш, сифатсиз пайвандлаш ва ҳ.к.

3. Аппаратларни йул қўйилган чегарадан четга чиққан тавсифларда қабул қилиш билан боғлиқ *назорат хатоси*.

4. Аппаратларни ўрнатиш ёки созлаш вақтида йул қўйиш билан боғлиқ *ўрнатиш ва хизмат кўрсатишдаги хато*.

5. Талаб этилган операцияларни истисно этиш, кераксиз операцияларни қўйиш ёки операцияларни белгиланган тартибда бажармаслик билан боғлиқ *эксплуатацион хато*.

6. Транспортда ташиш, сақлаш ёки аппаратлар билан муомала қилишдаги қоидабузишликлар билан боғлиқ бўлган *хатолар*. Масалан, эҳтиётсизлик билан ташиш, зарб етказиш ва ҳ.к.

Инсон айби билан рад этишларни таҳлил қилишдан мақсад уларнинг юзага келишини аниқлаш ва бартараф этиш. Бироқ, сарф бир рад этишликни чуқур татбиқ этиш кўпинча кўплаб вақт сарф этишни талаб қилади. Шунинг учун таҳлил қилишда, аввало, тез-тез юз берадиган рад этишларгина тадқиқ қилинади. Психология нуқтаи назаридан инсон айби бўйича ва унинг фаолияти шароитларига қўра хатоларни шундай таҳлил этиш [38] ишда келтирилди.

Инсон айби билан рад этиш кўпинча синовнинг илк босқичларида юз беради. Бу босқичда улар максимум даражада бўлади, кейинчалик иш давоми натижасида камаёди. Синов тугатгандан сўнг инсон айби бўйича рад этишликнинг содир бўлиши йул қўйиладиган даражагача камайиши керак.

«Инсон-машина» системани ишончлилигига инсон айби бўйича рад этишликнинг таъсир даражасини унинг ишончлилиги икки кўрсаткичини таққослаш йўли билан аниқлаш мумкин, бунда мазкур системанинг барча рад этишларини ва инсонига боғлиқ бўлмаган рад этишларни тегишлича ҳисобга олиш мумкин.

Резюме. Мухандислик-психологик баҳолашда «инсон-машина» системаси муҳандислик-психологик талабларга мувофиқлиги, ундаг ишлов кўрсаткичлари — техникавий топшириқ талабла-

рига мувофиқлиги текширилади. Ушбу система ишлашининг муҳим кўрсаткичи бўлиб, ишончлилик ҳисобланади. Бу унинг бутун ҳаёти циклининг барча босқичларидаги инсон хатосига сезиларли даражада боғлиқдир.

Ўз-ўзини назорат қилиш учун саволлар ва топшириқлар

1. «Инсон-машина» системаси нима?
2. «Инсон-машина» системаси тузилиш тарhini тушунтиринг.
3. «Инсон-машина» системаси таснифини тушунтиринг.
4. «Инсон-машина» системасида инсон-оператор фаолияти босқичларини айтиб беринг.
5. Инсон-оператор фаолиятини лойиҳалашнинг ўзига хос жиҳатларини тушунтиринг.
6. Инсон омили бўйича мутахассис фаолиятининг моҳияти нимада?
7. Фаолиятини лойиҳалаш вақтида инсон-операторга қандай талаблар қўйилади?
8. Инсон омили билан боғлиқ қандай саволлар ҳал этилади:
 - техникавий топшириқни ишлаб чиқиш ва келишиш босқичида?
 - Техникавий таклифларни ишлаб чиқиш босқичида;
 - лойиҳа эскизи босқичида;
 - техникавий ва ишчи лойиҳаларни ишлаб чиқиш босқичида;
 - «инсон-машина» системаси заводдаги ва кейинги синовлар босқичида.
9. «Инсон-машина» системаси параметрларини танлашга ягона ёндашишнинг моҳияти нимада?
10. Муҳандислик-психологик баҳолашнинг моҳияти нимадан иборат ва у қандай объектларга тааллуқли?
11. Лойиҳалаш, тайёрлаш ва эксплуатация қилишда муҳандислик-психологик баҳолаш моҳиятини тушунтиринг.
12. «Инсон-машина» системасини муҳандислик-психологик баҳолаш даражасини тушунтиринг.
13. «Инсон-машина» системаси ва инсон-оператор ишининг ишончлилиги нимадан иборат?
14. «Инсон-машина» системасини рад этишга олиб келувчи инсоннинг хатоси қандай таснифланади?

V БОБ. ҚАРОР (ТАНЛОВ) ҚАБУЛ ҚИЛИШ

5.1. Танлов асослари

5.1.1. Танлов вазифасининг хилма-хиллиги

Танлов — мужассама мезоилар асосида кўплаб муқобилларни (кўпинча биттагача муқобилни) торайтиришдан иборат мақсадга йўналтирилган фаолият операцияси.

Фан ва техниканинг кўплаб масалаларини ечишда кўплаб талқинлар ичидан у ёки бу ҳаракат (техникавий объект ёки жараёни бунёд этиш, қарор қабул қилиш ва ҳоказони) самарали (жуда бўлмаганда оқилона) талқинини танлашни амалга оширишга тўғри келади.

Мазкур ҳолда **тўғри танлай билиш** муҳим вазифа ҳисобланади, уни ҳал этишда қуйидаги саволларга жавоб бериш керак бўлади:

- *Тўғри танлов нима?*
- *Энг яхши қарорга қандай яқинлашилилади?*
- *Шундай қарор олишнинг алгоритми қандай бўлиши керак?*

Энг яхши қарорни топишни тўлиқ формаллаштириш фақат жуда яхши ўрганилган (яхши структураланган) топшириқлардагина мумкиндир. Қолган ҳолларда инсоннинг ноформал топшириқларни ечиш қобилиятини формал усуллар имконияти ва компьютерда моделлаштириш (масалан, ахборотқидирув системасининг эксперт системаси, маълумотлар жамланмасини бошқариш системаси ва ҳ.к.) имкониятлари билан мувофиқлаштириш мақсадга мувофиқ.

Қарор қабул қилиш — танланган кўплаб муқобилларни олиш мақсадида кўплаб мумкин бўлган муқобиллар устида олиб бориладиган ҳаракат (одатда бу битта муқобиллик).

Табиийки, қарор қабул қилингунча қуйидаги муҳим босқичларни бажариш лозим:

– танлов амалга ошириладиган кўплаб муқобилларни генерировкалаш;

– танлов мақсадини белгилаш.

Бу босқичларни бажариш методологияси қуйида кўриб ўтилади (5.3-§ га қ.).

Оптимал муқобилни танлаш жараёни мазкур жараён компонентлари вазияти талқинларига боғлиқ ҳолда топшириқни турлича математик тарзда қўйишга йўл беради [22], кейингиларга тааллуқли: кўплаб муқобиллар тури, муқобилларни баҳолаш, танлов тартиби, танлов оқибати, танлов учун масъуллиқ ва мақсадларни келишилганлик даражаси.

Кўплаб муқобиллар якуний, ҳисобий ёки континуал бўлиши мумкин.

Муқобилларни баҳолаш бир ёки бир неча мезонлар бўйича ўтиши мумкин.

Танлов тартиби бир ёки кўп марталик бўлиши мумкин, бунда тажрибада ўрганишга йўл қўйилади.

Танлов оқибати аниқ, маълум бўлиши мумкин, агар танлов муайян шароитларда амалга оширилса, таваккалчилик шароитида танлов эҳтимолий тавсифга эга бўлса ёки бир хил бўлмаган натижага эга бўлса, агар танлов ноаниқлик шароитида амалга ошириладиган бўлса.

Якка тартибдаги ва гуруҳ танлови нима билан фарқланишига мувофиқ тарзда танлов учун масъуллиқ бир ёки кўп қиррали бўлиши мумкин.

Кўп томонлама танловда мақсадларнинг келишилганлик даражаси томонлар манфаатининг тўлиқ мос келишидан тартиб (корпоратив танлов) ва қарама-қарши манфаатлар (низоли вазиятлардаги танлов) билан тугаб, турлича бўлиши мумкин. Улар ўртасида муросавий танлов, коалицион танлов ва ҳ.к.лар бўлиши мумкин.

Кўрсатилган компонентлар талқинларининг турлича мувофиқлашувига боғлиқ ҳолда танлов жараёнида танловнинг ўзига хос бўлган ҳал қилиш усуллари билан ранг-баранг топшириқлар олинди. Булар операцияни тадқиқ этиш, вариацияли ҳисоблаш, математик программалаш, ўйинлар назарияси, математик статистика ва ҳ.к. усуллари бўлиши мумкин.

5.1.2. Танловни тавсифлаш

Танловни тавсифлашнинг уч асосий тили мавжуд:

мезоний тил, бинар муносабатлар тили ва танлов функцияси тили.

Мезоний тил энг оддий ва энг ривожланган тил ҳисобланади. Унинг моҳияти ҳар бир алоҳида олинган муқобилни муайян сон (мезон белгиси) баҳолашда ва уларни шуларга мос сонлар билан қўйслаш йўли билан таққослашдан иборатдир.

Айтайлик, $x_i (i=1, 2, \dots, n)$ — қўплаб x лардан иборат баъзи бир муқобиллар $q(x)$ функциясида берилган мезонлар мавжуд, масалан сифат мезони, мақсад функцияси, фойдалилик функцияси ва ш.к. Муқобил x_i дан муқобил x_j афзалроқ ҳисобланади, агар $q(x_i) > q(x_j)$ бўлса ва аксинча.

Агар танлов аниқ шароитларда амалга оширилаяпти деб фараз қилинса, бунда энг яхши муқобил бўлиб энг кўп (ёки энг кам) мезон белгиларига эга бўлгани ҳисобланади:

$$x_{\text{опт}} = \arg \max q(x), x \in X$$

ёки

$$x_{\text{опт}} = \arg \min q(x), x \in X. \quad (5.01)$$

Энг яхши муқобилни белгилаш вазифаси мураккаблашади, агар уни баҳолаш учун бир эмас, бир нечта, бир-биридан сифат жиҳатидан фарқланадиган мезонлардан фойдаланилса. Масалан, самолёт конструкциясини тайёрлашда лойиҳаловчилар турли-туман қўплаб мезонларни ҳисобга олишлари лозим: техникавий (баландлик, тезлик, юк қўтариш ва ҳ.к.), технологик, иқтисодий, экологик, ижтимоий, эргономик ва б. Бу ҳолда энг яхши муқобилни танлаш вазифаси **уч усул** ёрдамида ҳал этилади.

Биринчи усул шундан иборатки, бунда **кўп мезонли топширик** ўтамеzonни чиқариш йўли билан **бир мезонликка** келтирилади.

$$q_0(x) = q_0[q_1(x), q_2(x), \dots, q_p(x)], \quad (5.02)$$

бунда, q — мезонлар сони.

Мазкур ҳолда энг яхши муқобил шартли равишда,

$$x_{\text{опт}} = \arg \max q_0[q_1(x), q_2(x), \dots, q_p(x)], x \in X. \quad (5.03)$$

га жавоб бўлади.

Функция q_0 ҳар бир мезоннинг ўтамеzonга қўшадиган улушини ҳисоблаган ҳолда белгиланишини қайд этамиз.

Аён афзалликлари билан бир қаторда утамеzonни қўллаш бир қатор функция q_0 ни тузиш ва уни максималлаштириш билан боғлиқ камчиликларга ҳам эга.

Иккинчи усул бош (асосий мезонни ажратиш ва қолганларини қўшимча сифатида қарашдан иборатдир. Бу ҳолда танлов топшириғи асосий критерийнинг шартли экстримумини белгилашга олиб келади.

$$x_{\text{опт}} = \arg\{\max q_i(x) | q_i(x) = C_i, i=1, 2, \dots, P\}, x \in X \quad (5.04)$$

Шу шарт биланки, қўшимча мезонлар улар учун берилган даражаларда қолади.

Учинчи усул бўйича хусусий мезонлар қиймати (ёки уларнинг чегаралари) олдиндан берилади. Бунда топшириқ **мазкур талабларни қондирувчи муқобилларни** белгилашдан иборат бўлади. Агар бундай муқобиллар бўлмаса, унда бошқа муқобил топилади, у берилган топшириққа анча яқин келади.

Қуйида, 5.01- чизмада кўриб ўтилганларни умумлаштириш сифатида танлов топшириғини таснифлаш ва мезоний тилда уларни ҳал этиш усуллари ҳал этилди.

Бинар муносабатлар тили танловни тавсифлашнинг умумий тили ҳисобланади. У айрим ҳолда олинган муқобилга баҳо бериш қийин ёки мумкин бўлмаган ҳолларда қўлланади. Бу тилнинг асосий қоидалари қуйидагилардан иборат [22]:

- алоҳида муқобил баҳоланмайди (мезоний функция киритилмайди);

- ҳар жуфт муқобиллар учун улардан бири иккинчисидан устувор ёки улар тенг эканлиги белгиланади;

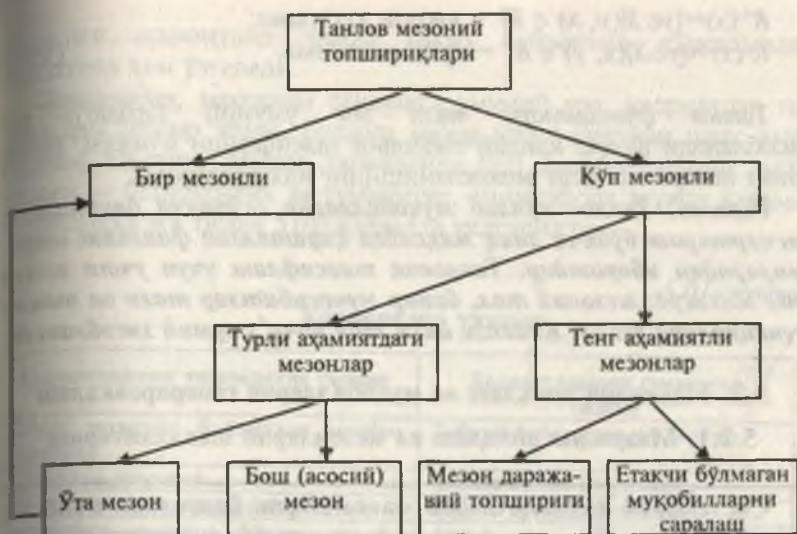
- муқобиллар жуфтлигидаги исталган биттасининг устуворлиги танловга тавсия этилган қолган муқобилларга боғлиқ бўлмайди.

Бинар муносабатлар тилида танловни тавсифлаш усуллари [22] 5.02- чизмада келтирилган.

Биринчи усул R сўнги кўплигида муқобиллар жуфтлигини бевосита санаб ўтишдан иборат.

Иккинчи усул бинар муносабатлар топшириғида **муносабатлар матрицаси** сифатида бўлади. Бундай матрицага турнир жадаллари яққол мисол бўлади.

Учинчи усул графлардан фойдаланишга асосланади, уларнинг чўққиси кўплаб X муқобилларидан иборат бўлади. қобирға (ёки ёй) — улар ўртасидаги муносабат.



5.01- чизма. Танлов топшириғининг таснифи, уларни мезоний тилда ечиш усуллари



5.02- чизма. Бинар муносабатлар тилида танловни таснифлаш усуллари:

R — кўлаб X лардаги бинар муносабатлар; $R^+(x)$ ва $R^-(x)$ — R муносабатининг мувофиқ тарзда юқориги ва қуйи кесимлари.

Тўртинчи усулдан чексиз кўпликларда муносабатларни белгилаш учун фойдаланилади. У R кесмалар муносабати топшириғига асосланади.

$R^+(x) = \{y \in X | (y, x) \in R\}$ — юқори кесишма;
 $R^-(x) = \{y \in X | (x, y) \in R\}$ — қуйи кесишма.

Таълов функциялари тили энг умумий тарзгаги таълов функцияси ҳисобланади ва ҳар қандай таъловни тавсифлаш мумкин. Бу таъловнинг назарияси ҳали ривожланишнинг илк босқичида.

Резюме. Таълов кўлаб муқобилларни (кўпинча битта таълов қисқартириш бўйича аниқ мақсадга қаратилган фойдаланиш усули) билан иборатдир. Таъловни тавсифлаш учун учта асосий тил мавжуд: мезоний тил, бинар муносабатлар тили ва таълов функциялари тили. Кейинги икки тил анча умумий ҳисобланади.

5.2. Мақсадни аниқлаш ва муқобилларни генерировкалаш

5.2.1. Мақсадни аниқлаш ва мезонларни шакллантириш

Системавий тадқиқотларда мақсадларни белгилаш, яъни муаммони бартараф этиш учун нима қилиш кераклигини аниқлаш биринчи даражали вазифадир.

Мақсадни аниқлашда тадқиқотчилар бир қатор асосий қийинчиликларга дуч келадилар.

Биринчидан, мақсадни аниқлашда муаммони ҳал этиш йўналиши кўрсатилади. Шу муносабат билан қийинчилик шундан иборат бўладики, бундай йўналишлар кўлаб вақоланки биттасини, энг муҳимини танлаш лозим бўлади.

Иккинчидан, мақсадларни уларга эришишда фойдаланиладиган воситалар билан алмаштириш хавфи ҳам мавжуддир.

Учинчидан, мутахассис ходимлар, муаммони ҳал этишда қатнашаётиб, ўз қарашларини баён этадилар ва бу билан асосий мақсадни ўзлариники билан алмаштиришлари мумкин бўлганда мақсадларни қориштириб юбориш хавфи мавжуд бўлади. Бунинг қанчалик хавфли эканлигини Эйнштейннинг эътиборга молик фикри ҳам таъкидлайди, яъни у XX аср охирида асосий муаммо сизнинг фикрингизча нимадан иборат бўлади, деган саволга шундай жавоб қилган: «воситаларни алмаштириш ва мақсадларни қўшилиб кетиши» [46].

Тўртинчидан, мақсадлар фақат таҳлил давомидагина ўзгариш қолмай, балки вақт мобайнида ҳам ўзгариши мумкин. Улар мақсадни танлашга таъсир этувчи ҳам шаклан, ҳам мазмунан

объектив шaroитлар ҳамда (ёки) субъектив кўрсатмалар таъсиратида ҳам ўзгаради.

Биринчидан, мақсадни танлашга умумий гоё, қадриятлар тили ҳам таъсир этади. Буларга қарор қабул қилувчи шахс амал қилиши мумкин. Мисол тариқасида [22] қадриятларнинг икки гуруҳи — технократик ва гуманитар, аниқ ифода этувчи қарама-қаршиликка эга тизим 5.01-жадвалда келтирилди.

5.01-жадвал

Қадриятлар тизими

Қадриятларнинг технократик тизими	Қадриятларнинг гуманитар тизими
Табиат тўғрисида бўйликлар манбаи	Табиий бўйликлар чекланган
Табиатдан устунлик	Табиат билан уйғунликда
Табиат душман сифатида ёки ҳолис	Табиат дўстона вазиятда
Битталик мумкин бўлган атроф-муҳит	Атроф-муҳит мурт мутаносиб-ликда
Аниқнинг инфор-мацион-техно-логик ривожланиши	Ижтимоий-маданий ривожла-ниш
Бинар муносабатлари	Жамият манфаатлари
Тамкилчилик ва ютуқ	Хавфсизлик кафолати
Икки тартибда ўз-ўзини таъминлаш	Жамоанинг ўз-ўзини ташкил этиши
Воситаларнинг оқилоналиги	Мақсадларнинг оқилоналиги
Информация хотира	Билим, тушуниш
Тезлик	Маданият

Юқорида келтирилган қадриятлар икки хил фикрлаш услу-би ўртасидаги фарқни яққол намоён этади. Бу таққослаш мақсадни танлашга технократик ёндашиш инсон учун хатарли эканлигидан далолат беради. Шу билан бирга барча технокра-тик мақсадлардан воз кечишни ҳам ҳамма вақт оқилона деб бўлмайди.

Бошқа келиштириш мумкин бўлган (қарама-қарши бўлмаган) қадриятлар тизими ҳам мавжуд: *фалсафий, психологик, ахлоқий, эстетик, идроклаш, этик, эстетик* ва ҳ.к. Бу қадриятлар инсон танлашдан ҳар бир муайян ҳолатларда тўлиқ ёки исталган дара-жада танлаб қисман фойдаланилиши мумкин.

Мезонлар сифат мақсадларининг *микдорий модели* бўлиши мумкин. Булар кенг маънода, яъни *муқобилларни қийслашнинг* асосий усули сифатида тушунилади. Мезонларнинг мақсадлар билан иллати борица кўпроқ мос бўлиши талаб этилади. Бун-

дай ҳолда мезонлар бўйича оптималлаштириш мақсадга мақсимал яқинлашишни таъминлайди.

Аниқ вазифалар, қондага кўра кўп мезонлидир. Бунини фақат мақсадларнинг кўплиги билангина эмас, балки битта мақсаднинг тавсифловчи мезонларнинг кўплиги билан ҳам тушунтириш мумкин.

Мезонларни танлашда қуйидагилардан келиб чиқиш зарур:

- мезонлар иложи борича мақсаднинг барча муҳим жиҳатларини тавсифлаши лозим, лекин бунда улар сонини минималлаштириш мақсадга мувофиқ (мурасасозлик зарур);
- мезон иложи борича бетараф, бир-бири билан боғланмаган бўлиши керак.

5.2.2. Муқобилларни генерировкалаш

Системавий тадқиқотнинг энг қийин ва ижодий босқичи бўлиб кўплаб муқобилларни шакллантириш ҳисобланади.

А. Холл [36] таъкидлашича: «*Гоялар излаш босқичи, шубҳасиз масалани ҳал этиш жараёнининг чуққиси сифатида намоён бўлади, чунки гоясиз ҳеч нарса таҳлил этилмайди ва танланмайди*».

Муқобилларни тула бўлмаган генерировкалаш ҳолларида шундай бўлиши мумкинки, энг маъқул муқобил кўриб чиқилмайдиганлар орасида қолиб кетади. Бундай вақтда муаммони системавий ҳал этиш бўйича барча уринишлар беҳудадир. Шунинг учун иложи борича кўп сонли муқобилларни даражалаштириш муҳим.

Барча мумкин бўлган муқобилларни генерировкалаш учун қуйидаги усуллардан фойдаланилади:

- патент ва журнал адабиётларида муқобилларни излаш;
- тажрибали малакаси юқори, турли тайёргарликдан ўтган мутахассисларни жалб этиш;
- комбинациялаштириш ҳисобида муқобиллар сонини ошириш, оралиқ талқинларни яратиш;
- мавжуд муқобилларни модификациялаш;
- манфаатдор шахсларни интервьюга жалб этиш ва анкета-лаштириш;

– турли вақт оралиғида муқобилларни генерировкалаш (зуд, қисқа мuddатли, узоқ мuddатли) ва ҳ.к.

Муқобилларни генерировкалашда ижодий ишга тўсқинлик қилувчи ва қумаклашувчи омиллар мавжуд бўлади.

Ишдаги [36] маълумотларга кўра бу омиллар ички (психологик) ва ташқи бўлиши мумкин.

Ички омилларга қуйидагилар тааллуқли:

- борлиқни нотўғри идроклаш;
- интеллектуал тўсиқлар (фикрлашнинг эпқинийлиги, стереотиплар, мушоҳадавий чекланишлар ва б.);
- эмоционал тўсиқлар (бошқалар томонидан бўладиган танқиддан хавфсираш, буюртмачининг салбий муносабатидан хавфсираш, «ҳар қандай» муқобилга субъектив муносабатда бўлиш ва ҳ.к.);

Ташқи омилларга қуйидагилар киради:

- физик (об-ҳаво ва иқлим) шароитлар;
- ташқи муҳитнинг салбий таъсири (бегона шовқин, турли ноқулайликлар);
- ижтимоий шароит, умумий маданий муҳит, мафкуравий муҳит ва ҳ.к.

Муқобилларни генерировкалашнинг ташкилий шакллари-дан ақлий тажовуз, синектика, сценарийлар ишлаб чиқиш, иш ўйинлари ва бошқаларни алоҳида таъкидлаш лозим.

Ақлий тажовуз усули кўплаб миқдорда тавсиялар олиш учун ишлаб чиқилган ва шу мақсадда қўлланади (биздаги — муқобиллар). Унинг моҳияти шундаки, *турли-туман касб, ма-лака ва тажрибага эга шахслар гуруҳи* якка тарзда, шунингдек, жамоавий тарзда бошқа қатнашчиларнинг фикрини эшитиш натижасида юзага келувчи исталган муқобил (ғоя)ларни илгари суриши мумкин. Ҳар бир таклиф варақчага ёзилади. Бунда ақлий тажовузнинг асосий тамойили — **ҳар қандай танқидий қатъиян таъкидлашга** амал қилиниши лозим. Кейинчалик бар-ча варақчалар йиғиб олинади, сараланади ва қоидага кўра бошқа экспертлар гуруҳи томонидан таҳлил этилади. Шунинг таъкидлаш жоизки, ақлий тажовуз усулида умумий сонига нис-батан худди шунча миқдордаги аммо якка тартибда ишловчи кишилар томонидан тавсия этилган миқдордан кўпроқ муқобиллар (ғоялар) илгари сурилади [36]. Бунда маъносиз ва

амалга ошириб бўлмайдиган муқобиллар ҳам бўлиши мумкин, булар кейинчалик танқидий йўл билан осон бартараф этилади.

Синектика биргаликда фикрлаш, қўйилган топшириқ [22] муқобилини излаш йўли билан муқобилларни генерировкалаш учун мўлжалланган. Бунда ақлий тажовуздан фарқли ўлароқ, асосий мақсад муқобиллар миқдори эмас, балки мазкур муаммоларни ҳал этувчи *қўл бўлмаган миқдордаги муқобилларни генерировкалаш*.

Синектиканинг моҳияти фикрлаш қайишоқлиги, амалий тажрибаси, психологик жиҳатдан қўшила оладиган ва ҳ.к. белгиларга кўра танлаб олинган 5...7 кишилиқ гуруҳдан иборатликдadir, булар ҳал этилаётган муаммо билан боғлиқ **исталган аналогларини систематик йўналтирилган муҳокамасини** олиб боради. Алоҳида аҳамият ҳаракатлантирувчи ҳиссиёт кўзгайдиган аналогларга қаратилади. Буни инсоннинг табиий кўзғотувчи рефлекслари юқори даражада шаклланган ва уларни идроклаш яхши системавий ғояни юзага чиқариши билан тушунтириш мумкин.

Синектик гуруҳ муваффақиятини таъминлаш учун қуйидаги қоидаларга амал қилиш зарур:

- гуруҳ аъзоларининг ютуқ ва камчиликларини муҳокама қилиш таъқиқланади;

- *етакчилик вазифаси аста-секин гуруҳнинг бошқа аъзоларига ўтади;*

- ҳар ким толиққанликнинг оз бўлса-да аломати пайдо бўлганда ҳеч қандай тушунтиришларсиз ишни тўхтатиш ҳуқуқига эга бўлади ва ҳ.к.

Сценарийлар ишлаб чиқиш ҳодисалар оқимининг аниқ *истикболини* белгилашда татбиқ этилади. Бунда муқобиллар бўлиб турли (тасаввур этилаётган, аммо ҳақиқатга яқин) тадрижийликдаги ҳаракатлар ва ҳодисалар ҳисобланади, булар тадқиқ этилаётган система билан келгусида содир бўлиши мумкин. Бундай муқобил тавсиф **сценарий** деб аталади. Булар «нима бўлади, агар...» тамойилига кўра тузилади.

Сценарийларни тузиш илмий ижодий иш сифатида намоён бўлади ва формаллаштирилмайдиган тартибга киради. Сценарий яратишнинг муҳим босқичи бўлиб қуйидагилар ҳисобланади [22]:

- *ҳодисаларнинг боришига таъсир этувчи омиллар рўйхатини тузиш;*

- *шундай омиллар билан курашиш аспектларини аниқлаш.*

Иш ўйинлари аниқ вазиятларни имитациявий моделлаштиришдан иборатдир. Мазкур ҳолда аниқлик баъзи бир моделлар билан алмаштирилади, ўйин иштирокчилари эса ўзларини худди ўзларига топширилган ролни ҳақиқатда бажараётгандек тутадилар. Иш ўйинларидан фақат таълимдагина фойдаланилмайди, балки муқобилларни, айниқса кучсиз формаллаштирилган вазиятларда экспериментал генерировкалашда фойдаланилади.

Резюме. *Мақсадларни аниқлаш — системавий тадқиқотнинг муҳим вазифаси. Сифат мақсадларининг миқдорий модели бўлиб кенг маънода, айни, кўплаб муқобилларни қиёслашнинг ҳар қандай усули сифатида тушуниладиган мезонлар ҳисобланади. Муқобилларни генерировкалаш (шакллантириш) системавий тадқиқотларнинг энг қизғин ва ижодий босқичи ҳисобланади. Уш бажаришда турли — ижодий ишга тўсқинлик қилувчи ва унга кўмаклашувчи омиллар ҳаракат қилади. Муқобилларни генерировкалаш учун турли усуллардан фойдаланилади: ақлий тажовуз, сипектика, сценарийлар ишлаб чиқиш, иш ўйинлари ва ҳ.к.*

5.3. Танловни оптималлаштириш

5.3.1. Танловни оптималлаштириш тархи

Ҳаракат, объект ёки унинг айрим тавсифини оптималлаштириш қабул қилинган мезонларга мувофиқ кўплаб муқобилларни танлаб олишни англатади.

Оптималлик тушунчаси, техникавий объектларни лойиҳалаш ва эксплуатация қилишда кенг фойдаланилади, у системавий тадқиқотда муҳим аҳамият касб этади. Ундан инсоннинг маъмурий ва ижтимоий амалиётида кенг фойдаланилади. Бу тушунча математик назарияларда қатъийлик ва аниқликка эга бўлди. Оптималлаштиришнинг бош ғояси **берилган шароитларда энг яхши ечимни топиш.**

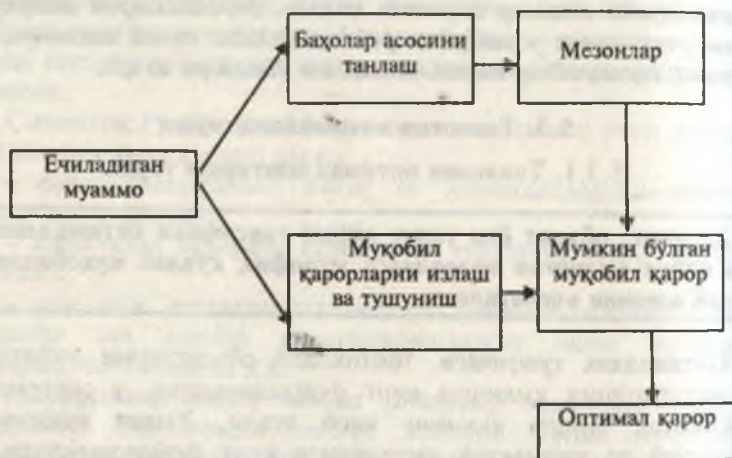
Оптимал муқобилларни (ечимлар талқинларини) топиш замонавий техника аҳволини баҳолаш ва унинг келажақдаги тараққиётини белгилаш учун айниқса муҳимдир. Муҳандислик амалиётида оптималлаштиришнинг қуйидаги икки йўналишидан кўпинча фойдаланилади:

- *ҳаражатлар минимуми даражасида кўзланган самарага эга бўлиш;*
- *ресурслардан чекланган ҳолда фойдаланилганда максимал самара олиш.*

Эҳтимолий муқобиллар соҳаси қанча кенг бўлса ва мезонлар қанчалик муваффақиятли танланган бўлса, мутлақ оптимал шунчалик мумкин бўлади.

Ҳақиқатда эса биз ҳамиша нисбий оптималликни белгилаймиз, чунки эҳтимолий муқобилларнинг соҳаси ҳамма вақт чегараланган, мезонларни танлаш эса ҳамиша ҳам идеал эмас.

5.03- чизмада оптималлаштиришнинг формал тархи кўрсатилган. Ушбу тархга мувофиқ муқобил ечимлар (муқобилларни генерировкалаш)ни излаш ва идроклаш ҳамда уларни баҳолаш асосларини танлаш параллел амалга оширилади. Кейин кўплаб эҳтимолий муқобиллар ечимидан олинган мезонлар бўйича оптимал ечим аниқланади.



5.03- чизма. Оптималлаштиришнинг формал тархи

Мезоний танлов билан бир қаторда **иродавий ва тасодифий** танловдан ҳам фойдаланиш мумкин.

Иродавий танлов мезонлар тўлиқ мужассамаси бўлмаган тақдирда амалга оширилади. Бундай вазиятда **таваккалчиликни тўлиқ англаган ҳолда** информация тақчиллигини тўлдириш зарурати юзага келади, табиийки, информация тақчиллиги қанча кам бўлса, таваккалчилик ҳам шунчалик камаяди. Шу муносабат билан икки йўлдан бирини танлашга тўғри келади:

- информация тақчиллигини қарор қабул қилувчи шахс *институцияси ва шахсий мойиллиги* ҳисобига тўлатиш керакми;
- етишмаётган мезонларни излаш йўли билан таваккалчилик камаядими.

Тасодифий танлов соҳасини минималлаштиришда мавжуд бўлади. Йўл белгилари ва ишоралари бўлмаган йўлсизлик ша-роитида йўлни тўғри танлаш эҳтимолига имкон берувчи йўлни танлаш бунга мисол бўлади.

5.3.2. Оптималлаштириш турлари

Тўғри (бевосита) оптималлаштириш танловни баҳолаш учун битта мезон фойдаланилаётганда оддий масалаларни ҳал қилишда ўтказилади. 5.04- чизмада бевосита оптималлашти-ришга оид мисол келтирилган. Мазкур оптималлаштириш топшириғини қуйидаги кўринишда ёзиш мумкин:

$$y=f(x), \quad (5.06)$$

$$(y=y_{\min}) \Rightarrow (x=x_{\text{опт}}). \quad (5.07)$$

Бевосита оптималлаштиришнинг бошқа тури, яъни қарама-қарши мезоний боғлилилиқ 5.05-чизмада келтирилган. Бу оп-тималлаштириш қуйидаги кўринишда ёзилади:

$$K_1=f_1(x), \quad (5.08)$$

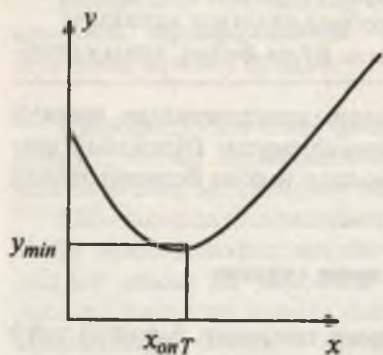
$$K_2=f_2(x), \quad (5.09)$$

$$(K_1+K_2 \rightarrow \min) \Rightarrow (x \rightarrow x_{\text{опт}}) \quad (5.10)$$

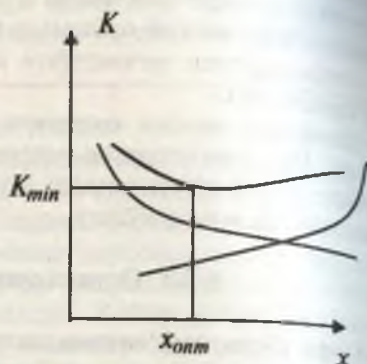
Оптималлаштириш топшириғини бажариш **кўп ўлчамли фа-зода** ҳам мавжуд бўлиши мумкин. Оптималлаштиришнинг бун-дай усули чизиқли программалаштиришга асосланади [2,41] *чи-зиқли программалаштириш*.

Чекловчи мезонлар билан экстремал қийматларни танлаш қўшимча шартларисиз оптималлаштириш ҳоллари ҳам бўлиши мумкин. Қуйидагилар фойдаланиладиган ҳолларни кўриб чиқамиз:

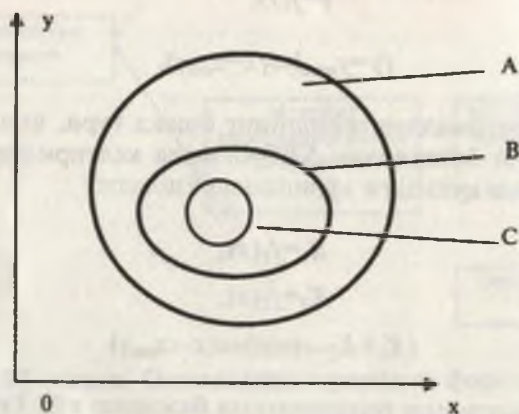
- *туташувчи чекловчи мезонлар*;
- *қисман ажралувчи чекловчи мезонлар*.



5.04- чизма. Бевосита оптималлаштириш.



5.05- чизма. Қарама-қарши мезоний боғланишли бевосита оптималлаштириш



5.06- чизма. Туташувчи мезонлар мисоли

Туташувчи мезонлар аста-секин йўл қўйилган унсурлар соҳасидан ташқарида турувчи эҳтимолий кўлаб элементларни истисно этади. Туташувчи мезонларга мисол [7] 5.06- чизмада келтирилди. Бунда мезон анча қуйи даражада (мезон А) кўлаб унсурларни қамрайди, у анча юқори даража (мезон В), шунингдек мезон С мезон нуқтаи назаридан йўл қўйиладиган ҳисобланади. Бундай

мезонларни кўзчалари тадрижий равишда камаювчи элак билан қисилган мумкин.

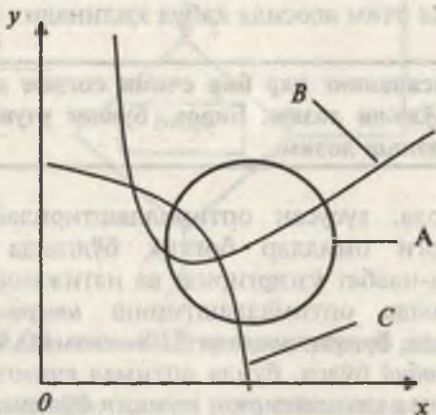
Туташувчи чекловчи мезонларга қуйидагилар мисол бўлиши мумкин:

- физик имкониятлар мезони (5.06- чизмадаги А);
- техникавий имкониятлар мезони (В);
- иқтисодий мезонлар (С).

Йўл қўйилган унсурлар муайян мезонларнинг кўплаб кесилувчилари ҳисобланади.

5.07- чизмада қисман ажрашувчи мезонларга мисол [7] келтирилди. Мазкур ҳолда изланаётган унсурлар ҳар бир кўпликка таълиқлилик шартига жавоб бериши лозим, ҳусусан:

$$A \cap B \cap C \equiv X \quad (5.11)$$



5.07- чизма. Қисман ажралувчи мезонларга мисол

Агар $X \neq 0$ бўлса, бунда барча уч чекловчи мезонга мувофиқ келувчи оптимал ечим мавжуд бўлади.

Баъзи ҳолларда *тўлиқ ажраладиган мезонлар* (барча мезонлар билан белгиланган кўплаб кесишув мавжуд бўлмаган тақдирда) *муросавий мезон* қўлланади. Бунинг учун битта мезонга устуворлик берилади, қолганлари эса янги мезонлар би-

лан белгиланган кўплаб кесишувлар бўлишига имкон берадиган тарзда ўзгартирилади.

Мезонлар қанчалик муваффақиятли танланган бўлса, оптимал ечим олиш эҳтимоли шунчалик юқори бўлади.

Амалда, бир қатор ҳолларда мезонлар мужассамаси бўйича мураккаб оптималлаштириш қўлланилади. Техникавий объектни фақат яхлит ҳолда оптималлаштириш бажарилаётгандагина эмас, балки унинг унсурлари қисман оптималлаштирилаётганда ҳам шундай бўлиши мумкин. Мазкур оптималлаштириш техникавий объектни кўп босқичли лойиҳалашда қўлланилади (3.1-§ га қ.). Мазкур ҳолда лойиҳалашнинг ҳар бир босқичида кўплаб эҳтимолий муқобил ечимлардан мезонга (ёки мезонларга) мувофиқ оптимал ечим танланади, яъни оптималлаштириш ҳаракати лойиҳалашнинг ҳар бир босқичида қабул қилинади. Шундай қилиб лойиҳалашнинг кейинги босқичи аввал қабул қилинган оптимал ечим асосида қабул қилинади.

Бирон-бир масаланинг ҳар бир ечими соғлом ақлга мос равишда оптимал бўлиши лозим. Бироқ, бунинг учун тегишли мезонлардан фойдаланиш лозим.

Қатор ҳолларда, хусусан оптималлаштирилаётган омилга бошқа ҳаракатдаги омиллар боғлиқ бўлганда изланаётган омилни навбатма-навбат ўзгартириш ва натижани баҳолаш керак. Мазкур ҳолда оптималлаштириш *итерацион тартиб* бўйича бажарилади, бунинг модели 5.08- чизмада кўрсатилди.

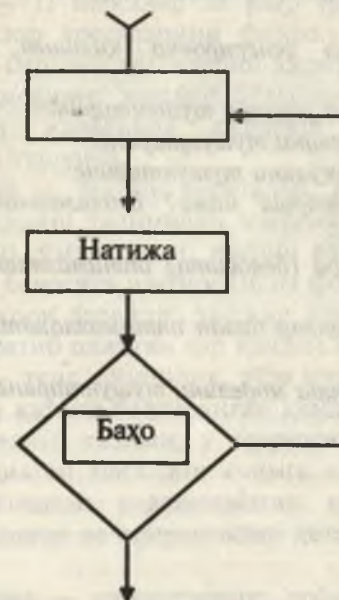
Агар *баҳо ижобий* бўлса, бунда оптимал ечимга эришади ва кейинги ҳаракатни давом эттириш мумкин бўлади.

Агар *баҳо салбий* бўлса, бунда информация қайта ишлаб чиқиш учун қайтарилади. Қайтариш то ижобий баҳога эришилмагунча давом эттирилади.

Оптималлаштириш тушунчасини кўриб чиқишда ҳамиша олинган оптималлик шу оптималликни олишга асос бўлган мезонлар қанча бўлса, роппа-роса шунча бўлишини ҳамиша ёдда тутиш лозим [7].

Резюме. Оптималлаштириш тушунчаси қабул қилинган мезонларга мувофиқ кўплаб муқобиллардан танлашни билдиради. Эҳтимолий муқобиллар соҳаси қанча кенг бўлса ва мезонлар

қанчалик муваффақиятли танланган бўлса, мутлоқ оптималлик эҳтимоли шунча катта бўлади. Ечилаётган топшириқларга ва ташқи шароитларга боғлиқ ҳолда амалда оптималлаштиришнинг турли кўринишлари қўлланилади: тўғридан-тўғри (беросита) оптималлаштириш, кўп ўлчовли фазода ва чекланган мезонлар билан оптималлаштириш, мураккаб оптималлаштириш, итерацион тартиб бўйича оптималлаштириш ва бошқалар.



5.08- чизма. Итерацион тартиб модели

Ўз-ўзини назорат қилиш учун саволлар ва топшириқлар

1. *Фан ва техникадаги танлов нимадан иборат?*
2. *Танлов жараёни компонентларига нималар тааллуқли ва тар ҳолатининг қандай вариантлари бўлиши мумкин?*
3. *Танловнинг қандай тавсифий тили мавжуд?*
4. *Танловни тавсифлашнинг қандай мезоний тили мавжуд?*
5. *Танлов мезоний тилига энг яхши муқобилни белгилашнинг усулини тушунтиринг.*
6. *Танловни таснифлашнинг бинар муносабатлари тили нимадани?*

7. Бинар муносабатлар тилида танловнинг тўрт усулини тушунтиринг.

8. Танлов функцияси тили нима?

9. Мақсадларни аниқлашда тадқиқотчилар қандай қийинчиликларга дуч келади?

10. Қадриятлар системасининг технократик ва гуманистик мазмунини тушунтиринг.

11. Сиз муқобилларни генерировка қилишнинг қандай усуллари биласиз?

12. Муқобилларни генерировка қилишга қандай омиллар таъсир кўрсатади?

13. Ақлий таъжовуз усулини тушунтиринг.

14. Синектика усулини тушунтиринг.

15. Иш ўйинлари усулини тушунтиринг.

16. Оптималлаштириш нима? Оптималлаштириш тарзини тушунтиринг.

17. Тўғридан-тўғри (бевосита) оптималлаштиришни тушунтиринг.

18. Чекловчи мезонлар билан оптималлаштиришни тушунтиринг.

19. Итерацион қоида моделини тушунтиринг.

ФАН ВА ТЕХНИКАДАГИ СИСТЕМАВИЙ ЁНДАШИШ ТЕРМИНЛАРИ ҚИСҚАЧА ЛУҒАТИ

Абстракция — 1) нарсалар ва улар ўртасидаги муносабатларнинг бир қатор хоссаларини фикран ажратиш; 2) унинг моҳиятини очиб берувчи хоссаларни ажратиш мақсадида кўриб чиқиладиган ҳодисанинг жиддий бўлмаган томонларида уларнинг идроклаш жараёнида ажратиш натижасида ҳосил бўладиган айрим тушунча.

Автоматизация — техник воситалар, иқтисодий-математик усуллар ва бошқариш тизимидан энергия, материаллар ва ахборотларни олиш, ўзгартириш, узатиш ва фойдаланиш жараёнида инсоннинг бевосита иштирокисиз фойдаланиш.

Агрегат — юқори даражада ташкил этилган системагача тузилмагандан ажратиб олинган ҳар қандай мажмуа.

Адекватный — тенг, айнийлик, тўла мувофиқлик.

Алгоритм — 1) қатъий белгиланган қоида бўйича татбиқ этиладиган операциялар тизими, у тадрижий равишда бажарилгандан сўнг қўйилган масалани ечимга олиб келади; 2) бошланғич берилганларни изланиладиган натижага келтирувчи моҳиятни белгиловчи ва операциялар кетма-кетлигининг ифодаси.

Алгоритмизация — алгоритмлаш; лойиҳаланаётган жараён, мужассама, объект учун алгоритм тузиш.

Альтернатива — муқобиллик; бир-бирини инкор этувчи икки имкониятдан бирини танлаш зарурати.

Анализ — таҳлил: 1) яхлитни таркибий қисмларга фикран ёки физик ажратишдан иборат илмий тадқиқот усули; 2) бўлақларга ажратиш, ниманидир кўриб чиқиш.

Аналог — ўхшаш; бошқа нарса, ҳодиса ёки тушунчага мувофиқ бирор нарса, ҳодиса ёки тушунча.

Аналогичный — ўхшовчи; тенглик, мувофиқлик.

Артефакт — 1) ҳаракат белгилари билан биргаликдаги сунъий-моддий мужассама (масалан, техникавий восита); 2) тадқиқот шароитларининг таъсири остида биологик объектни

тадқиқот этишлик вақтида юзага келадиган биологик ҳосил бўлиш ёки жараён.

Биосфера — биомухит; ердаги ҳаёт мавжуд бўлган ҳудуд. Унинг таркиби, тузилиши ва энергетикаси тирик организмларнинг ўтмишдаги ёки замонавий фаолияти асосида белгиланади.

Вход (системы) — кириш (системага): 1) муҳитдан системага йўналган, яъни муҳитдан системага таъсир этишни ифодаловчи система билан атроф-муҳит ўртасидаги алоқа; 2) система киришдан ўзгарувчи нарса.

Выход (системы) — чиқиш (системадан): 1) системанинг муҳитга таъсирида ифодаланувчи ва системадан муҳитга йўналган системанинг атроф-муҳит ўртасидаги алоқа; 2) система маҳсулоти, яъни кирувчилар ўзгарувидан ҳосил бўлган нарса.

Выбор — таълоф: 1) ҳар қандай бир мақсадга йўналган фаолиятга кирадиган ва қўлаб муқобилликларни мақсадга мувофиқ торайтирадиган операция.

Гипотеза — фараз; бирор ҳодисани тушунтириш учун илгари сурилаётган ва ишончли илмий назария бўлиши учун тажрибада текширишни ҳамда назарий жиҳатдан асослашни талаб этувчи илмий фикр.

Граница системы — система чегараси: 1) системанинг ўзи билан атроф-муҳитни ажратувчи вазиятни фазодаги тавсифлаш юзаси; 2) ҳад, системанинг бошқарув ахбороти шунгача тарқалади ва шунда бажарилади.

Граф — нуқталар тизими, уларнинг бир қисми кесмалар билан туташтирилади; биргаликда ҳаракатланувчи системаларнинг оддий математик моделларидан бири.

Дедуция — умумий мулоҳазалардан хусусийга ёки бошқа умумий фикрларга олиб келувчи мантиқий ҳулоса.

Декомпозиция — 1) яхлитни қисмларга ажратиш операцияси, бўйсунганлик, тааллуқлилиқ белгилари бўлган блоklar; 2) такрор ёки қўп марта лаб шундай бўлиниш, бунинг натижасида дарахтсимон иерархик тузилма олинади.

Идея — гоя: 1) нарса ёки ҳодиса ҳақидаги умумий тушунча; моддий дунёни инъикоси бўлган инсон тафаккурининг маҳсулоти; 2) назарий система, мантиқий қурилмалар асосида турадиган белгиловчи тушунча; 3) фикр, тафаккур.

Интерентность — 1) моделнинг атроф маданий муҳит билан мутаносиблиги; моделнинг шу муҳитга тааллуқлилиги; 2) моделда моделлик хусусиятларини намоён этиш, жорий этиш учун зарур шароит.

Иерархия — қисмларнинг ёки бутун унсурларининг олийдан қуйига томон жойлашуви.

Инвестиция — бирон-бир корхонага ишга узоқ муддатли капитал маблағ ажратиш.

Индукция — хусусий айрим ҳолларда умумий ҳулосага, айрим фактлардан умумлашмаларга олиб келувчи мантиқий ҳулоса.

Информация — 1) бирор нарса тўғрисидаги хабар; 2) сақлаш, қайта ишлаш ва узатиш объекти бўлган маълумот.

Категория — даража: 1) нарсалар, объектив дунё (модда, вақт, фазо, алоқадорлик, ҳаракат, миқдор, сифат ва ҳ.к.) ҳодисаларининг диққатга сазовор хоссалари ва муносабатларини акс эттирувчи умумий тушунча; 2) бирон-бир белгиларининг умумийлиги асосида бирлаштирилган нарсалар, ҳодисалар, шахслар даражаси, гуруҳи.

Кибернетика — бошқарув жараёни ва информацияни машиналарда, тирик мавжудотларда, жамиятда узатишнинг умумий қонуниятлари ҳақидаги фан.

Класс — синф: умумий белгиларга эга бўлган нарсалар ва ҳодисаларнинг мажмуи, даражаси, гуруҳи.

Классификатор — бирор объектнинг мунтазам рўйхати, бу уларнинг ҳар бирига ўз ўрни ва муайян белгисини топишга имкон беради.

Классифицирование — синфлаш: муайян билим тармоғи ягона тизимида объектлар синфлари ўртасидаги қонуний алоқани акс эттирувчи умумий белгиларга боғлиқ ҳолда у ёки бу объектларни синфлар бўйича тақсимлаш.

Код — сигнал ҳосил қилиш шароити ва қоидаларининг мажмуи, узатувчи ва қабул қилувчи учларда улардан фойдаланиш сигналлар ёрдамида информация олиш ва узатишга имкон беради.

Количество информации — бошқа тасодифий объект ҳақида битта тасодифий объектда мавжуд бўлган информациянинг рақамли миқдори.

Комплекс — мужассама: ягона бир бутунни ташкил этувчи нарсалар, ҳодисалар, ҳаракатлар ёки хоссаларнинг жамланмаси, мутаносиблиги.

Конструкция — 1) қурилма, тузилма, бирор нарса машина, прибор, иншоот ва ҳ.к. қисмларининг ўзаро жойлашуви, бу қандай мақсадга қаратилганлигига кўра белгиланади; 2) бирор белгига кўра тавсифланадиган иншоот ёки унинг қисми.

Концепция — қараш: қарашлар тизими, ҳодисалар, жараёнларни бирор тарзда тушунилиши.

Конъюнктура — 1) шароитлар мажмуи ва уларнинг ўзаро боғлиқлиги, юзага келган вазият, бирор соҳадаги нарсаларнинг мақоми; 2) муайян даврдаги иқтисоднинг жорий аҳволини тавсифловчи белгилар мажмуи.

Критерий — мезон: 1) бирор нарсани баҳолаш, аниқлаш ёки таснифлаш учун асос бўладиган белги.

Ликвидация — тугатиш: 1) фаолиятни тўхтатиш (корхона, муассаса ва ҳ.к.); 2) кимнидир, ниманидир йўқ қилиш.

Машина — энергияни ўзгартириш, шаклни, хоссани, ҳолатни ёки меҳнат қуролининг вазиятини, бошқача қилиш, ахборотни тўплаш, узатиш, сақлаш, ишлаб чиқиш ва фойдаланиш учун муайян мақсадга мувофиқ ҳаракатни амалга оширувчи механизм ёки механизмлар мутаносиблиги.

Метод — усул: 1) табиат ҳодисалари ва ижтимоий ҳаётни тадқиқ этиш ва билиш усули; 2) йўл, усул ёки ҳаракат тарзи.

Методика — бирор ишни мақсадга мувофиқ бажариш усуллари, йўлларининг мажмуи.

Методология — 1) билишнинг илмий усули ҳақидаги таълимот; 2) бирор фанда қўлланиладиган усуллар мажмуи.

Механизация — инсон жисмоний меҳнатини машина, машиналар, механизмлар ва мосламалар меҳнати билан тўлиқ ёки қисман алмаштириш.

Модель — намуна: 1) ялпи ишлаб чиқариш учун бирор бир буюмнинг намунаси; 2) нарсани кичрайтирилган қўринишдаги тарзи; 3) табиатда ва жамиятдаги бирор ҳодиса ёки жараённинг тасвири ёки тавсифи, тархи.

Модель абстрактная — мавҳум модел: рамзий конструкция; фикрлаш идрок ёрдамида тузилган модел.

Модель динамическая — динамик модел: вақти-вақти билан системада кечадиган жараённи акс эттирувчи модел; хусусан функцияда бўлиш ва ривожланиш модели.

Модель знаковая — белгилардан иборат модел: мавҳум мазмунга эга муайян модел; аслига шартли ўхшаш ва инсон бевоқифа фойдаланиши учун мўлжалланган модел.

Модель ингерантная — ингерант модел: атроф-муҳит билан уйғунлаштирилган, унинг таркибига ёт унсур сифатида эмас, балки табиий қисм сифатида кирадиган модел.

Модел математическая — математик модел: мавҳум ёки белгилар модели, математик воситалар ёрдамида тузилади (масалан, тенглама, графа ва ҳ.к. системалари тарзида).

Модель реальная — мавжуд модел: мавжуд объектлардан тузилган модел; мавжуд моделнинг ухшаши ва асли билвосита, қавосита ва шартли бўлиши мумкин.

Модель статистическая — статистик модел: вақт параметрига бўлмаган модел.

Модель функциональная — функционал модел: системани умумийнинг қисми, унинг системасини ўз ичига олувчи қисмда тавсифловчи жараёни акс эттирувчи модел.

Моделирование — моделлаштириш: билиш объектини моделларида тадқиқ этиш; аниқ мавжуд нарсалар ва ҳолатлар моделини тузиш.

Мозговой штурм — ақлий тажовуз: муқобилларнинг иложи бўйича кўпроқ миқдорини ночизмай тарзда жамоавий генерировкаш учун мўлжалланган усул; мазкур усулнинг асосий қисми: а) генерировкаш босқичида танқидни тулиқ қилмаш; б) барча босқичларда уюшган ҳолда фикрлашни рағбатлантириш ва қўзғатиш; в) баҳолаш босқичидаги мақсад «мон» муқобилларни ташлаб юборишдан иборат бўлмай, балки ундаги рационал мағизни излашдан иборат бўлади.

Наблюдение — кузатиш: билиш усули бўлиб, бунда объектга ҳеч бир аралашилмаган ҳолда тадқиқ этилади.

Надежность — ишончлилик: мўлжалланган мақсад бўйича содираланиш учун ва уни эксплуатация қилишда мумкин бўлган хатоликларнинг юзага чиқиши билан боғлиқ унинг яроқлилик даражасини аниқловчи буюм хоссаларининг мажмуи.

Наука — фан: инсон фаолият соҳаси, унинг функцияси бўлиб ҳақидаги объектив билимларни ишлаб чиқариш ва нарезий жиҳатдан системалашдан иборат.

Нормализация — меъёрлаштириш: 1) меъёр, тарзни белгилаш; 2) меъёрга, меъёрий ҳолатга келтириш.

Объект — 1) биздан ташқарида ва бизнинг онгимизга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд ташқи дунё, у идроклаш, субъектнинг амалий таъсир ўтказувчи манба ҳисобланади; 2) бирор фаолият йўналтирилган нарса, ҳодиса.

Объективный — объектив: биздан ва онгимиздан ташқарида мавжуд бўлган ташқи нарса, воқеа-ҳодиса.

Окружающая среда — атроф-муҳит система чегарасидан ташқарисида ва у билан биргаликда ҳаракатда бўлувчи нарса.

Оптимальный — оптимал: энг қулай ва яхши.

Оптимизация — оптималлаштириш: бирор функциянинг энг кўп ёки энг кам аҳамиятини топиш ёхуд турли имкониятлар ичидан энг яхшисини ажратиш.

Принцип — тамойил: 1) бирор назария, таълимот ва ҳ.к.нинг асосий бошланғич ҳолати, йўналтирувчи ғоя, фаолиятнинг асосий қондаси; 2) бирор механизм, прибор, ўрнатма ҳаракати, қурилма асоси.

Принятие решения — қарор қабул қилиш: кўплаб муқобиллар ичидан мақсадга мувофиқини танлаш.

Проблемная ситуация — муаммоли вазият: мавжуд ҳолатнинг қаноатлантира олмаслиги идрок этилган, аммо уни ўзгартириш учун нима қилиш кераклиги аниқ бўлмаган вазият.

Продукт — маҳсулот: инсон меҳнатининг моддий ёки номоддий натижаси.

Проект — лойиҳа: 1) янги бунёд этилаётган бино, иншоот, машина, прибор ва ҳ.к.ларнинг техникавий ҳужжат чизмалари, ҳисоблари, макетлари; 2) режа, ўйланган фикр.

Процесс — жараён: 1) бирор ҳодисанинг бориши, ривожланиш ҳолати, босқичининг тадрижий суръатда алмашиши ва ҳ.к.; 2) бирор натижага эришиш учун қаратилган тадрижий ҳаракатлар мажмуи.

Ранг — тоифа: 1) қатор объектларнинг баъзи белгилари бўйича тартибга солинган қандайдир объект рақами; 2) тартиб (тоифа) шкаласининг унсури.

Рециркуляция — газлар, суюқликлар оқимининг ёки қаттиқ жинсларнинг қурилма, аппаратга ишлаб чиқариш жараёнини бошқариш, хом ашёдан фойдаланишни яхшилаш, чиқиндиларни утиллаштириш ва ҳ.к. учун такрор қайтиши.

Синтез — онгда бир бутунликда, биргаликда ва ўзаро алоқадаги қисмлар сифатида мавжуд бўлган бирор нарса, ҳодисани илмий тадқиқ этиш усули; қўшилма, умумлашма.

Система — 1) бир-бирлари билан кўплаб қонуний тарзда боғланган унсурлар (нарсалар, ҳодисалар, қарашлар, билимлар ва ҳ.к.); 2) ҳаракатлар қатъий кетма-кетлиги муайян алоқада режа асосида, тўғри жойлашган қисмларнинг шартли тартиби.

Система естественная — табиий система: табиий жараёнлар натижасида табиатда юзага келган система.

Система сложная — мураккаб система: модели белгиланган мақсадга адекват бўлмаган, системани бошқариш учун фойдаланиладиган система.

Системность — системавийлик: 1) система барча белгиларига эга бўлиш; 2) модданинг умумий хоссаси, мавжуд бўлиш шакли, демак, инсон амалиётининг, фикрлашни ҳам қўшганда ажралмас хусусияти.

Системный анализ — системавий таҳлил: тадқиқот усулларининг системаси ёки мураккаб системаларни лойиҳалаш, муаммоларни бартараф қилиш учун мўлжалланган изланиш, лойиҳалаш ва ўзгаришларни амалга ошириш.

Систематически — систематик: 1) муайян режа асосидаги қурилма, бирор системани юзага келтирувчи; 2) қатъий тадрий, тизимли; 3) мунтазам такрорланувчи.

Системное проектирование — системавий лойиҳалаш: бутун ҳуқуқтаи назаридан бутуннинг қисмини лойиҳалаш.

Системный подход — системавий ёндашиш: системавий ҳуқуқтаи назардан лойиҳалаш жараёнида артефактларни таҳлил қилиш усули.

Системотехника — мураккаб системаларни таҳлил ва синтез қилиш муаммоларини ўрганувчи илмий-техникавий фан.

Совокупность — мажмуа: қўйилган мақсадни ҳисобга олган ҳолда гуруҳланган кўплаб унсурлар.

Структура — тузилма: бирор нарсанинг ўзаро жойлашуви ва таркибий қисмларининг боғланиши, қурилиш.

Субъект — 1) ташқи дунё (объект)ни идрок этаётган ва ўз амалий фаолияти мобайнида унга таъсир ўтказадиган инсон; 2) ҳуқуқ ва мажбуриятларни зиммасига олувчи (жисмоний ёки юридик шахс).

Субъективный — субъектив: 1) муайян шахс, субъектга хос ҳисусият, шахсий; 2) бир ёқлама, объективликдан ҳоли; иш-иёқий, атайин.

Схема — чизма: 1) система, қурилма ёки ўзаро жойлашув, бирор нарсанинг қисмлари боғлиқлигини ифодаловчи чизма; 2) умумий, асосий тарзда тасвирлаш ёки тавсифлаш, хомаки тусха, режа, белгилаш; 3) бирор нарсанинг мавҳум содалаш-ирилган тавсифи, умумий тайёр тенглама.

Таксономия — одатда иерархик тузилишга эга бўлган мавҳумликнинг мураккаб ташкил этилган соҳасини таснифлаш ва системалаштириш назарияси.

Теория — назария: 1) табиат ва жамият ривожининг объектив қонуниятларини ифодаловчи ижтимоий амалиёт, тажриба-и умумлаштириш; 2) бирор фан ёки унинг қисми умумлаштирилган қоидаларининг мажмуи.

Термин — атама: фан, техника, санъатда қўлланадиган муайян шунчани аниқ ифодалайдиган сўз ёки сўзлар бирикмаси.

Терминология — атамашунослик: фан, техника, санъат ва қўлларнинг бирор соҳасида қўлланадиган атамалар мажмуи.

Технология — 1) ишлаб чиқариш жараёнида хом ашё, материал ёки ярим фабрикатлар ҳолати, хоссаси шаклини ўзгартириш, уларга ишлов бериш, тайёрлаш усуллариининг мажмуи; 2) хом ашёлар, материаллар ёки яримфабрикатларга тегишли ишлаб чиқариш қуроллари ёрдамида таъсир этиш усуллари ҳақидаги фан.

Техносфера — техномуҳит: ижтимоий ва биологик соҳасида инсонга таъсир этувчи турли артефакт (техникавий восита)лар.

Тип — тур: нарсалар гуруҳи учун намуна, модел, ниманидир шакли.

Типизация — турлаш: қатор буюмлар ёки техник тавсифдаги жараёнлар учун умумийлик асосида намунавий конструкциялар ёки ишлаб чиқариш жараёнларини танлаш ёки ишлаб чиқиш.

Унификация — уйғунлаштириш: бирор нарсани ягона система, шакл, бир тоифалиликка келтириш.

Фактор — омил: ҳаракатлантирувчи куч, бирор жараён, ҳодисанинг сабаби; бирор ҳодиса, жараёндаги ўзига хос вазият.

Характеристика — тавсиф: кимнингдир, ниманингдир ўзига хос хусусият, сифат, жиҳатларини ифодалаш, белгилаш.

Цель — мақсад: 1) келажак мақсад тимсоли (субъектив мақсад); 2) бўлажак мавжуд аҳвол (объектив мақсад).

Эвристика — 1) йўналтирувчи саволлар ёрдамида таълим бериш тизими; 2) назарий тадқиқотнинг мантиқий усуллари ва услубий қоидаларининг мажмуи ва ҳақиқатни излаш.

Экология — ҳайвонот, ўсимлик, микроорганизмлар ўзаро ва атроф-муҳит билан муносабатларини ўрганувчи биологиянинг бўлими.

Эксперимент — тажриба: илмий асосдаги тажриба, аниқ белгиланган шароитларда тадқиқ этилаётган ҳодисани кузатиш, ҳодисанинг боришини кузатиш ва уни мазкур шароитларни такрорлаган ҳолда кўп марта қайта ўтказиш имконияти.

Экспертные методы — эксперт усуллар: бирор ноформаллаштирилаётган операцияларни бажариш учун билим, тажриба, интуиция, тасвирийлик, керакли соҳа экспертлари мутахассисларининг интеллекти фойдаланиладиган системавий таҳлил усуллари.

Элемент — унсур: бирор нарсанинг таркибий қисми.

Эмпирический — эмпирик: тажрибага асосланган.

Энерджентность — энергентлик: ҳолати система хоссасининг ўзи ташкил топган ва ундан ажралиб чиқмайдиган қисмлари хоссаларининг мажмуига мос келмасликдан иборат бўлган системанинг ўзига хослиги; системанинг ички яхлитлиги.

Энергия — турли ҳаракатлар ва ўзаро ҳаракатланувчиларнинг умумий ўлчови; механик, иссиқлик, электромагнит, кимёвий, ядровий, гравитацион энергиялар энергиянинг асосий турлари ҳисобланади.

Энтропия — жинс ёки жинслар системасининг иссиқлик ҳолатини тавсифловчи кўрсаткичлардан бири.

Эргономика — меҳнат жараёнларини унинг самарадорлигини оширишга, шунингдек инсон кучи, соғлиги ва ишлаш қобилиятини сақлаш ҳамда зарур қулайликларни таъминлашга имкон берувчи оптимал шароитларни яратиш мақсадида меҳнат жараёнларини ўрганувчи илмий фан.

Эрудиция — иқтидор: бирор ёки кўпгина фанлар соҳасидаги чуқур билим; уқганлик.

Эффект — самара: ҳаракат, бирор нарсанинг натижаси.

Эффективный — самарадорлик — муайян самара беришлик.

АДАБИЁТЛАР

1. Валуев С. А., Волнова В. Н., Градов Л. П. и др. Системный анализ в экономике и организации производства. — Л.: Политехника, 1991.
2. Вентцель Е. С. Исследование операций. — М.: Знание, 1976.
3. Гуд Г. Х., Макол Р. Э. Системотехника. Введение в проектирование больших систем. — М.: Сов. радио, 1969.
4. Гуд Г. Х., Макол Р. Э. Системотехника. Введение в проектирование больших систем. — М.: Сов. радио, 1962.
5. Дегтярев Ю. И. Исследование операций. — М.: Высшая школа, 1986.
6. Джонс Дж. К. Методы проектирования. — М.: Мир, 1986.
7. Дитрих Я. Проектирование и конструирование. Системный подход. — М.: Мир, 1981.
8. Закревский А. Д. Логика распознавания. — Минск: Наука и техника, 1988.
9. Зарипов Р. Х. Машинный поиск вариантов при моделировании творческого процесса. — М.: Наука, 1983.
10. Калашников В. В. Сложные системы и методы их анализа. — М.: Знание, 1980.
11. Леверов В. Д. Конфликтующие структуры. — М.: Сов. Радио, 1973.
12. Меерович Г. А. Эффект больших систем. — М.: Знание, 1985.
13. Моисеев Н. Н. Математические задачи системного анализа. — М.: Наука, 1981.
14. Мороз А. И. Курс теории систем. — М.: Высшая школа, 1987.
15. Мюллер И. Эвристические методы в инженерных разработках. — М.: Радио и связь, 1984.
16. Нечипоренко В. И. Структурный анализ систем. — М.: Сов. радио, 1977.
17. Оreo О. Теория графов. Перев. с англ. — М.: Наука, 1980.
18. Перегудов Л. В. Основы теории синтеза структуры компонентов агрегатных станков. Дисс. на соиск. ученой степени докт. техн. наук. — Ташкент, 1989.
19. Перегудов Л. В., Аликулов Д. Е. Методология научного творчества. Учебное пособие. — Ташкент, 2000.
20. Перегудов Ф. И. и др. Основы системного подхода. — Томск: ТГУ, 1976.
21. Перегудов Ф. И. Основы системного проектирования АСУ организационными комплексами. — Томск: ТГУ, 1984.
22. Перегудов Ф. И., Тарасенко Ф. П. Введение в системный анализ. — М.: Высшая школа, 1989.
23. Половинкин А. И. Основы инженерного творчества. — М.: Машиностроение, 1988.

24. Поспелов Д. А. Ситуационное управление. Теория и практика. — М.: Наука, 1986.
25. Пригожин Н., Стенгерс Н. Порядок из хаоса. — М.: Прогресс, 1986.
26. Проников А. С. Надежность машин. — М.: Машиностроение, 1978.
27. Растригин Л. А. Кибернетика и познание. — Рига: Зинатне, 1978.
28. Сиденко В. М., Грушко Н. М. Основы научных исследований. — Харьков: "Вища школа", 1977.
29. Сипачев Н. В. Системный анализ в нефтегазовом деле. — Ташкент: ТГТУ, 1999.
30. Словарь иностранных слов. — М.: "Русский язык", 1988.
31. Сопожников Р. А. и др. Основы технической кибернетики. — М.: Высшая школа, 1970.
32. Справочник по инженерной психологии. Под ред. Б. Ф. Ломова. — М.: Машиностроение, 1982.
33. Тьюки Дж. Анализ результатов наблюдений. — М.: Мир, 1981.
34. Уемов А. И. Системный подход и общая теория систем. — М.: Мысль, 1978.
35. Хагер Н. Этапы формирования моделей. — В сб.: Эксперимент. Модель. Теория. — М. — Берлин, Наука, 1982.
36. Холл А. Опыт методологии для системотехники. — М.: Сов. радио, 1975.
37. Хрестоматия по инженерной психологии. Сост.: Б. А. Душков, Б. Ф. Ломов, Б. А. Смирнов. Под ред. Б. А. Душкова. — М.: Высшая школа, 1991.
38. Человеческий фактор. В 6-ти томах. Т.1. Эргономика — комплексная научно-техническая дисциплина. Перев. с англ. Ж. Кристенсен, Д. Мейстер, П. Фоули и др. — М.: Мир, 1991.
39. Человеческий фактор. В 6-ти томах. Т.4. Эргономическое проектирование деятельности и систем. Перев. с англ. Дж. О'Брайен, Х. Ван Котт, Дж. Векер и др. — М.: Мир, 1991.
40. Чернов Л. Б. Основы методологии проектирования машин. — М.: Машиностроение, 1978.
41. Черчмен У., Акофф Р., Арноф Л. Введение в исследование операций. — М.: Наука, 1968.
42. Шеннон Р. Имитационное моделирование систем — искусство и наука. — М.: Мир, 1978.
43. Ackoff R. L. A Theory of Practice in the Social Systems Sciences. Paper to an International Roundtable, IIASA, Laxenburg, Austria, 6-8, Nov., 1986.
44. Ackoff R. L. The mismatch between educational systems and requirements for successful management.— Wharton Alumni Magazine, Spring, 1986.
45. Meister D. Human factors in reliability, Section 12 in W.G. Ireson, ed., Reliability handbook, New York: Mc Graw-Hill, 1966.
46. Rivett P. Perfection of Means. Confusion of Goals. Paper to IIASA Roundtable, 1986.
47. Swain A. D., Guttman H. E. Handbook of human reliability analysis with emphasis on nuclear power plant application. Washington, DC: U.S. Nuclear Regulatory Commission, 1983.

МУНДАРИЖА

I БОБ. СИСТЕМАВИЙ ЁНДАШИШ МЕТОДОЛОГИЯСИНИНГ АСОСЛАРИ

✓ 1.1.	Системавийлик ва асосий тушунчалар.	3
✓ 1.2.	Системани таснифлаш.	6
✓ 1.3.	Система модели.	10
✓ 1.4.	Система чегаралари.	15

II БОБ. СИСТЕМАНИ ТАДҚИҚ ЭТИШ МЕТОДОЛОГИЯСИ

✓ 2.1.	Система тадқиқотларида таҳлил ва синтез.	18
✓ 2.2.	Система модели декомпозиция асоси сифатида. Декомпозиция алгоритми.	19
✓ 2.3.	Системанинг агрегативлаш ва эмергентлиги.	25
✓ 2.4.	Системавий лойиҳалашда артефакт.	29

III БОБ. ТЕХНИКАВИЙ ОБЪЕКТЛАРНИ СИСТЕМАВИЙ ЁНДАШИШ АСОСИДА ЛОЙИҲАЛАШ

3.1.	Лойиҳалашнинг тамойиллари ва аспектлари.	35
3.1.1.	Лойиҳалаш даражаси ва босқичлари.	35
3.1.2.	Лойиҳалаш аспектлари.	39
3.2.	Техникавий объектларни конструкциялаш тамойиллари.	41
3.2.1.	Умумий қоидалар.	41
3.2.2.	Оптимал юкланиш тамойили.	42
3.2.3.	Оптимал материал тамойили.	43
3.2.4.	Оптимал барқарорлик тамойили.	49
3.2.5.	Ўзаро боғлиқ қийматлар оптимал муносабатларининг тамойиллари.	52
3.3.	Техникавий объектлар конструкциясига қўйиладиган ишлаб чиқариш, эксплуатация ва тутатишдан иборат талаблар тизими.	54
3.3.1.	Талаблар тизимининг тузилиш тархи.	54
3.3.2.	Ишлаб чиқариш асосий талаблари ўртасидаги боғлиқлик.	55
3.3.3.	Эксплуатация асосий талаблари ўртасидаги ўзаро боғлиқлик.	58
3.3.4.	Техникавий объектни тутатишни уни бунёд этиш билан ўзаро боғлиқлиги.	61

IV БОБ. АНТРОПОТЕХНИКАВИЙ СИСТЕМАЛАР

4.1.	Инсон-машина системалари.	65
4.1.1.	Инсон-машина системаларининг тузилиш тархи.	65
4.1.2.	Инсон-машина системаларининг таснифи.	67
4.2.	Инсон-машина системасини лойиҳалашнинг муҳандислик-психологик асоси.	71
4.2.1.	Инсон «инсон-машина» системасининг компоненти сифатида. ..	71

4.2.2.	Системавий лойиҳалаш босқичларида муҳандислик-психологик омилларни ҳисобга олиш.	73
4.2.3.	«Инсон-машина» системаси параметрларини танлашга ягона ёндашишлик.	76
4.3.	«Инсон-машина» системасини муҳандислик-психологик жиҳатдан баҳолаш.	77
4.3.1.	Баҳолаш ҳақидаги умумий тушунчалар.	77
4.3.2.	«Инсон-машина» системаси ишончилигини баҳолаш.	79

У БОБ. ҚАРОР (ТАНЛОВ) ҚАБУЛ ҚИЛИШ

5.1.	Танлов асослари.	83
5.1.1.	Танлов вазифасининг хилма-хиллиги.	83
5.1.2.	Танловни тавсифлаш.	85
5.2.	Мақсадни аниқлаш ва муқобилларни генерировкалаш.	88
5.2.1.	Мақсадни аниқлаш ва мезонларни шакллантириш.	88
5.2.2.	Муқобилларни генерировкалаш.	90
5.3.	Танловни оптималлаштириш.	93
5.3.1.	Танловни оптималлаштириш тарзи.	93
5.3.2.	Оптималлаштириш турлари.	95
	Фан ва техникадаги системавий ёндашиш терминлари қисқача лугати. ..	101
	Адабиётлар.	110

Ulug'murodov, J.

С. С. ФУЛОМОВ, Л. В. ПЕРЕГУДОВ

ФАН ВА ТЕХНИКАДА СИСТЕМАВИЙ ЁНДАШИШ АСОСЛАРИ

Тошкент — «Молия» нашриёти — 2002

Муҳаррир

Техник муҳаррир

Рассом

Компьютерда саҳифаловчи

З. Т. Тоҳиров

А. Мойдинов

М. Одилов

Л. Ибрагимов

Босишга рухсат этилди 08.01.2002 й. Бичими 60x84 ¹/₁₆.
«TimesUZ» ҳарфида териблиб, офсет усулида босилди. Босма табоғи 7
Нашриёт ҳисоб табоғи 6,8. Адади 2000. Буюртма №8.
Баҳоси шартнома асосида

«Молия» нашриёти, 700000, Тошкент, Якуб Колас кўчаси, 16-уй.
Шартнома №06-02.

«ДИТАФ» босмахонасида чоп этилди. Тошкент ш. Олмазор кўч. 171 уй.

